

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет
Кафедра теорії та історії держави і права**

КУБЕЙ Віктор Володимирович

**Міжнародно-правові стандарти як особливе джерело українського права
/ International legal standards as a special source of Ukrainian law**

Спеціальність 081 – Право

Дипломна робота за освітньо-кваліфікаційним рівнем «магістр»

Студент групи ПРм–22
В.В. Кубей

(підпис)

Науковий керівник
к.ю.н., доцент Т.О. Подковенко

(підпис)

Дипломну роботу допущено
до захисту

« ____ » _____ 2018 р.

Зав. кафедри теорії та історії
держави і права

доц. Кравчук М.В. _____
(підпис)

Тернопіль – 2018

РЕЗЮМЕ

Магістерська робота містить 108 сторінок, перелік використаних джерел із 118 найменувань.

Метою магістерської роботи є дослідження того як поєднуються суверенні права держав і права міжнародних організацій, як застосовуються норми і процедури міжнародного права, як здійснюється імплементація міжнародних норм, а також як Україна виконує міжнародні зобов'язання.

Об'єктом даного дослідження є комплекс суспільних відносин, які опосередковують формування міжнародно-правових стандартів, а також виникають у зв'язку з їх реалізацією як особливого виду джерела права та складової частини національної правової системи.

Предметом дослідження є правові норми, що складають зміст міжнародно-правових стандартів, а також питання теорії і практики реалізації їх у національній правовій системі в контексті розвитку концепції взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного (національного) права.

Одержані висновки та їх новизна: полягають в тому, що воно являє собою комплексне теоретико-правове дослідження актуальних питань міжнародно-правових стандартів як особливого виду джерел права в контексті закономірностей взаємодії міжнародно-правової та внутрішньодержавної (національної) правової систем.

Ключові слова: держава, міжнародне право, джерело права, права людини, міжнародні стандарти, Європейський суд, правова система.

RESUME

Thesis contains 108 pages, list of sources with 118 titles.

The aim of the thesis is a study of how the sovereign rights of states and the rights of international organizations are combined, how rules and procedures of international law are applied, how implementation of international rules is carried out, and also how Ukraine complies with international obligations.

Object of this research is a complex of social relations that mediate the formation of international legal standards, and also arise in connection with their implementation as a special type of source of law and an integral part of the

national legal system.

The subject of research are legal norms that make up the content of international legal standards, as well as issues of theory and practice of their implementation in the national legal system in the context of the development of the concept of interaction between international and domestic (national) law.

The resulting conclusions and novelty: are that it is a complex theoretical and legal study of topical issues of international legal standards as a special type of law sources in the context of the laws of interaction between international legal and domestic (national) legal systems.

Keywords: state, international law, International legal standard, source of law, human rights, European Court of Human Rights, legal system.

АНОТАЦІЯ

Кубей В.В. Міжнародно-правові стандарти як особливе джерело українського права. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня “магістр” за спеціальністю 8.03040101 – Правознавство – Тернопільський національний економічний університет, Тернопіль, 2018.

У магістерській роботі розглянуто та проаналізовано ряд теорій та зроблено висновок про те, що процес глобалізації світового життя повинен розвиватися в рамках принципів і норм міжнародного права і не відкидати демократичні основи національного права держав. Система заходів щодо реалізації міжнародно-правових приписів повинна спиратися на узгодження норм міжнародного та національного права. У цьому процесі суттєву роль відіграють міжнародно-правові стандарти як складова частина системи норм міжнародного права. Показано особливості міжнародно-правових стандартів і їх різновиди. Визначено роль стандартів вищої нормативного порядку - загальновизнаних принципів і норм міжнародного права в підтримці міжнародного правопорядку. Міжнародно-правовий стандарт відображає єдність вимог, що містяться в ньому для всіх учасників міжнародного договору, служить для них типовим орієнтиром, що створює сприятливі умови для функціонування міжнародного права.

ANNOTATION

Kubei V.V. International legal standard as an especial source of law – It is manuscript.

Research on education and qualification of “Master” in the field 8.03040101 – Jurisprudence – Ternopil National Economic University, Ternopil, 2018.

In the research paper reviewed and analyzed number of theories the provision that the globalization of international relations should be developed within the framework of the principles and norms of international law and reject the democratic foundations of the national rights of the States is justified. A system of measures for the implementation of international legal requirements should be

based on the harmonization of norms of international law and national law. In this process the essential role is played by international legal standards as a component of system of norms of international law. Features of international legal standards and their varieties are shown. The role of standards of the highest standard order - the universally recognized principles and norms of international law in maintenance of the international law and order is defined. The international legal standard reflects unity of requirements containing in it for all participants of the international treaty, serves for them as the standard reference point creating favorable conditions for functioning of international law.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТИВ.	9
1.1. Теоретико-правові проблеми розуміння джерел права	9
1.2. Система і види джерел права	16
1.3. Теоретико-правові аспекти розвитку концепції взаємодії міжнародної та національної правової систем	30
Висновки до розділу	43
РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ У СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА УКРАЇНИ.	46
2.1. Юридична природа і зміст міжнародно-правових стандартів як джерел права.....	46
2.2. Міжнародно-правові стандарти як складова правової системи України	56
Висновки до розділу	66
РОЗДІЛ 3. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТИВ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ У ПРАВОВУ СИСТЕМУ УКРАЇНИ.	68
3.1. Застосування міжнародно-правових стандартів у правовій системі України	68
3.2. Рішення Європейського Суду з прав людини в системі джерел права України	76
Висновки до розділу	87
ВИСНОВКИ	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	96

ВСТУП

Актуальність проблеми. Аналіз проблеми співвідношення і взаємодії міжнародного і національного (внутрішньодержавного) права є необхідним на сучасному етапі розвитку правових систем світу не тільки для цілей теорії держави і права, а й для юридичної практики. Трансформації праворозуміння у вітчизняній юридичній науці зумовлює необхідність пошуку нових підходів до вирішення питання про роль загальновизнаних принципів і норм міжнародного права і міжнародних договорів в українській правовій системі не тільки для традиційних суб'єктів міжнародного права, але і для суб'єктів внутрішньодержавного права - державних органів, юридичних осіб і індивідів, що беруть участь в реалізації міжнародно-правових норм.

Можливості поступального розвитку суспільства, його стабільність і процвітання багато в чому визначаються здатністю державної влади адекватно реагувати на динаміку суспільного життя, її запити і потреби, і відповідно до них будувати реалістичну, науково обґрунтовану політику в тій чи іншій сфері суспільних відносин.

Процеси інтеграції та глобалізації міжнародних відносин, в яких активну участь бере Україна, створили оптимальні умови для приведення національної правової системи у відповідність до міжнародно-правових стандартів.

В умовах формування правової державності і розвитку міжнародного співробітництва міжнародно-правові стандарти стають предметом теоретико-правових досліджень. Це обумовлено, насамперед, тим, що в міжнародно-правових стандартах втілюються загальновизнані принципи і норми, що займають особливе місце в правовій системі України. Це актуалізує необхідність саме теоретико-правових узагальнень і виявлення загальних закономірностей, що стосуються розуміння і реалізації міжнародно-правових стандартів у якості джерела права в правовій системі України.

Теоретична основа дослідження. Комплексний характер даної проблематики передбачає необхідність звернення до загальнотеоретичних питань права, а також до науки міжнародного права та інших галузей юридичних знань. У розробці загальнотеоретичних проблем, пов'язаних з дослідженням взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного права, особливе місце займають праці С. Алексєєва, П. Анісімова, В.Євінтова, М. Байтіна, А.Венгерова, Д.Керімова, А. Ковлера, Ю. Тихомирова, М.Буроменського, В. Василенка, Л. Явича та ін.

У сучасних умовах очевидний підвищений науковий інтерес до проблематики джерел права. При проведенні даного комплексного дослідження використані роботи з проблем джерел права таких авторів, як: А.Дрішлюк, В.Дудченко, Л.Корчевна, М.Кравчук, Л.Луць, М.Марченко, Г.Муромцев, Н.Пархоменко, О.Скакун та інших.

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає в комплексному теоретико-правовому дослідженні актуальних проблем теорії і практики формування та реалізації міжнародно-правових стандартів як особливого джерела права відповідно до завдань забезпечення ефективності взаємодії міжнародно-правової та внутрішньодержавної (національної) правової систем.

Для досягнення поставлених цілей вирішувалися такі завдання:

- Розкрити теоретико-правові основи розуміння джерела права як найважливішої правової категорії на основі досягнутого рівня розвитку понятійного наукового апарату і охарактеризувати основні наукові підходи;
- Розглянути систему джерел права, виходячи з закономірностей розвитку правових систем сучасності;
- Представити класифікацію видів джерел права з урахуванням різних підстав (критеріїв) і дати характеристику окремих видів;
- Виявити юридичну природу і розкрити зміст міжнародно-правових стандартів як особливого виду джерела права;
- Проаналізувати особливості розвитку теоретико-правової

концепції взаємодії міжнародно-правової та внутрішньодержавної (національної) правової систем;

- Розкрити специфіку ролі міжнародно-правових стандартів у національній правовій системі держави;

- Розглянути процес застосування міжнародно-правових стандартів і обґрунтувати необхідність його вдосконалення з метою забезпечення юридичної сили міжнародних стандартів у правовій системі України;

- Розглянути питання щодо підвищення ефективності застосування міжнародно-правових стандартів як особливого виду джерел права.

Об'єктом дослідження є комплекс суспільних відносин, які опосередковують формування міжнародно-правових стандартів, а також виникають у зв'язку з їх реалізацією як особливого виду джерела права та складової частини національної правової системи.

Предметом дослідження є правові норми, що складають зміст міжнародно-правових стандартів, а також питання теорії і практики реалізації їх у національній правовій системі в контексті розвитку концепції взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного (національного) права.

Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових методів і спеціальних прийомів наукового пізнання. У роботі широко застосовувався діалектичний метод, який дає можливість досліджувати проблеми в єдності їх соціального змісту і юридичної форми, здійснити системний аналіз правових приписів в сфері, яка є предметом дослідження, з притаманними йому логічними засобами: аналіз і синтез, за допомогою вироблених діалектикою категорій: форми і змісту, сутності і явища. У дослідженні використовується також раціональний підхід до отримання наукових знань. Застосування перерахованих вище методів забезпечило основу для теоретичних висновків щодо питань теоретико-правового розуміння міжнародно-правового стандарту як джерела права, що в підсумку дало можливість досягти мети і вирішити поставлені завдання дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає комплексному теоретико-правовому дослідженні актуальних питань міжнародно-правових стандартів як особливого виду джерел права в контексті закономірностей взаємодії міжнародно-правової та внутрішньодержавної (національної) правової систем. Проведений аналіз зазначених проблем дозволив сформулювати положення, що виносяться на захист.

1. Узагальнюючи існуючі наукові підходи з урахуванням досягнутого рівня пізнання в даній галузі, пропонується використовувати термін «джерело права» у спеціальних його значеннях, уточнюючи зміст і цілі його вживання (в історичному, матеріальному, ідеологічному, соціальному, політичному, легітимаційному та ін.), виходячи з інтегрованого підходу до праворозуміння. У спеціально-юридичному значенні як джерело права слід розглядати різні формально-юридичні джерела права, що мають місце у відповідній правовій системі.

2. Вітчизняна система джерел права розвивається як цілісна частина української національної правової системи, відчуває вплив соціально-політичних і правових умов та визначається рядом факторів, найважливішими з яких є: сформовані правові традиції, особливі функціональні властивості окремих видів джерел права, характер регульованих суспільних відносин, переважаючі методи правового регулювання.

3. Класифікація видів джерел права визнається найважливішим прийомом дослідження і відображає особливості методологічного підходу до проблем теоретико-правової концепції джерела права. Виходячи з різноманіття і наявності різних видів джерел права, визнається, що будь-яка форма класифікації носить умовний характер. При цьому теоретичний аналіз видів джерел права ускладнюється обставиною появи нових видів джерел права. Особливий науковий інтерес складає класифікація на первинні та вторинні джерела права, а також поділ джерел на традиційні та нетрадиційні.

4. Зважаючи на відсутність легального тлумачення поняття

міжнародно-правового стандарту в юридичній науці мають місце різні концептуальні підходи до розкриття їх сутності та юридичної природи. При цьому за основу взято концепцію, яка включає в себе тезу про те, що в міжнародно-правових стандартах знаходять своє вираження і закріплення загальноновизнані норми і принципи міжнародного права. Витоки виникнення міжнародно-правового стандарту як нетрадиційного джерела внутрішньодержавної (національної) правової системи і форми його існування можуть бути пов'язані як з міжнародно-правовим звичаєм, так і з міжнародним договором.

5. Міжнародне та внутрішньодержавне право є відносно самостійними системами права, тому для реалізації міжнародно-правових стандартів практично завжди потрібне сприяння з боку національного права на основі взаємодії міжнародно-правової та внутрішньодержавної (національної) правової систем.

6. Міжнародно-правові стандарти, будучи формою вираження загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, займають особливе становище в нормативному компоненті правової системи України і є конституційно визнаною складовою частиною вітчизняної правової системи. Процес включення міжнародно-правових стандартів у національну правову систему слід визначати за допомогою терміна «імплементация». При цьому чинне законодавство, як і правозастосовна практика, дають можливість говорити про наступні форми (способи) узгодження міжнародно-правових стандартів і норм національного права: відсилання, рецепція, ратифікація міжнародних договорів, включаючи їх легітимацію, а також безпосереднє застосування норм ратифікованих міжнародних договорів.

7. Узгодження є найбільш прийнятною формою вирішення правових колізій, що виникають у процесі реалізації міжнародно-правових стандартів, що дозволяє останнім ефективно здійснювати свої функції у вітчизняній правовій системі. При вирішенні колізій, що виникають між загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права, що

містяться в міжнародно-правових стандартах, які стали частиною правової системи держави, і нормами, встановленими у національно-правових джерелах, діють як принцип ієрархії, так і принцип пріоритету застосування. Особливості реалізації вищезазначених принципів в рамках правової системи держави безпосередньо залежать від юридичної форми міжнародно-правових стандартів.

8. Аналіз чинного законодавства дає можливість стверджувати, що в Україні в даний час створюються правові основи для ефективної реалізації міжнародно-правових стандартів у сфері внутрішньодержавних відносин. Разом з тим обґрунтовується необхідність подальшого удосконалення правового механізму реалізації міжнародно-правових стандартів в правовій системі сучасної України за допомогою підвищення ефективності процесів правотворчості та правозастосування.

В умовах глобалізації розвиток світових інтеграційних процесів сприяв інтеграції систем джерел права різних правових сімей, що відбувається за декількома напрямками. Серед них: активне взаємопроникнення правових доктрин країн з різними правовими системами, що сприяє виробленню універсальних норм, заснованих на визнанні принципів пріоритету прав і свобод людини і громадянина, верховенства права, соціальної справедливості, рівності всіх перед законом, політичної багатоманітності тощо; зростання ролі міжнародного права в регулюванні суспільних відносин, розширення сфери його впливу; пряме й безпосереднє введення норма-тивного матеріалу, що полягає в запозиченні однією правовою системою нормативних складових інших правових систем; поява та розвиток у національних правових системах нових видів джерел права тощо.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть бути корисні в аспекті вдосконалення правових норм, що забезпечують якісну взаємодію міжнародного та національного права, а також сприятимуть підвищенню правової культури та

правової свідомості посадових осіб органів державної влади в питаннях реалізації міжнародно-правових стандартів. Матеріали дослідження можуть бути використані у процесі викладання відповідних розділів теорії держави і права, спеціальних курсів з питань взаємодії міжнародно-правової та внутрішньодержавної (національної) правової систем, а також у подальшій науково-дослідній роботі. Апробація і впровадження результатів дослідження, що містяться у роботі, були представлені на студентських наукових конференціях та опубліковані у збірниках наукових статей.

Структура роботи. Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТИВ.

1.1. Теоретико-правові проблеми розуміння джерел права

Однією з актуальних проблем теорії права на сучасному етапі є осмислення джерел права як категорії юридичної науки та одного з елементів правової системи і механізму правового регулювання. У вітчизняному правознавстві проблематика джерел права не є абсолютно новою. Джерела права здавна були і в наш час залишаються предметом найпильнішої уваги, як загальної теорії права, так і галузевих наукових дисциплін. На сьогоднішній день стає нагальною проблема дослідження джерел права як системного елементу національної правової системи. За допомогою вивчення їх системних властивостей підвищується можливість наукового прогнозування тенденції розвитку правової системи, визначення напрямків найбільш ефективних кроків щодо вдосконалення всього механізму правового регулювання.

Система джерел права має свій поняттєво-категоріальний апарат та згідно із класифікацією розгортається у такий ряд: нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий прецедент, правовий звичай, правова доктрина, загальні принципи права. Крім того, зміст теорії джерел права становлять знання, отримані в результаті дослідження теоретико-методологічних засад джерел права, аналізу джерел права у світлі концепцій праворозуміння та з'ясування функцій джерел права.

Полісемія слів «джерело» і «право» об'єктивно зумовлює багатозначність терміна «джерело права», що вживається в юриспруденції; досягнення однозначності зазначеного терміну без використання додаткових мовних засобів нездійсненно [72].

Слово «джерело» використовуємо, коли позначаємо: 1) місце, звідки бере початок струмок води; 2) те, що дає початок чому-небудь, звідки постає, черпається щось; основа чого-небудь; вихідне начало; 3) про того або те, від

кого або звідки довідуються про що-небудь; 4) писемну пам'ятку, документ, на основі якого будується наукове дослідження. З них лише перше значення слова, що стосується, швидше, природознавства, аніж правознавства, можна спокійно відкинути. Щодо інших, то «те, що дає початок чому-небудь», «основа», «вихідне начало», «джерело відомостей», «писемна пам'ятка» у межах поняттєво-категоріального апарату теорії держави і права та інших юридичних наук виявилися затребуваними [72].

Водночас термін «джерело» вживається не сам по собі, а в стійкій взаємодії з терміном «право», при дослідженні якого також спостерігається плюралізм його розуміння. Відтак проблема джерел права не може бути вирішена у відриві від загального розуміння сутнісних рис і ознак права.

Вважається, що термін «джерело права» (точніше – термін «*fons*»), вперше був введений в науковий обіг давньоримським мислителем Титом Лівієм, який охарактеризував Закони XII таблиць як *fons omnis publici private iuris* – джерело публічного і приватного права (3.346.6). Цей же термін зустрічається у Авла Геллія (N.A. 10.27.7.) і Цицерона (*de leg.* 1.6.20) [33, с. 61].

Характерною рисою римської правової доктрини є те, що вона не дала чіткого визначення багатьом базовим правовим поняттям і категоріям, які вона розробила і ввела в науковий обіг. Не стали винятком і «джерела права», про що відзначив ще Ф.К. Савіньї [88].

Аж до ХІХ в. в основних теоріях праворозуміння під джерелом права мали на увазі вихідний початок права, що визначає його природу і сутність. Для позначення джерела права використовувалися різні слова: «коріння», «грунт», «підстави», «витоки» і т. д., хоча можна знайти різні смислові відтінки між ними, все-таки об'єднує їх значення - початок, початковий стан, з яких виникло і розвинулося право.

Наприклад, Ж.-Ж. Руссо стверджував: «Будь-яка справедливість - від Бога. Він один - її джерело; але якби ми вміли отримувати її з такої висоти, ми б не мали потреби ні в уряді, ні в законах»

У другій половині XIX ст. все більшого розвитку отримують позитивістські теорії права. Розуміння джерела права як правоутворюючого фактора відсувається на другий план. Поряд з цим виникає і вкорінюється поняття джерела права або як форми зовнішнього виразу права, або як способу додання нормі права загальнообов'язкової сили. В обох варіантах під правоутворюючим фактором мається на увазі держава.

У подальшій історії формування поняття «джерело права» було виявлено дві головні тенденції: 1) суб'єктивістська – більш рання і стійка, визначала поняття через правостворюючі сили, Бога, церкву, державу і т.п., й 2) об'єктивістська – більш пізня і фрагментарна, визначала поняття через дух, розум, свідомість, психіку, культуру [84, с. 143].

Однак повернемося до сьогодення і погодимося з висновком Н. Пархоменко про те, що «всі вчені однаково розуміють джерела права як чинники, які творять право; суперечки починаються при вирішенні питання, що має вважатися чинниками, які створюють право» [72, с. 39]. З'ясування цих чинників, дозволить не лише наблизитися до певної уніфікації розуміння терміну «джерела права», а й по-новому розкрити систему джерел права, не зводячи її лише до взаємозв'язку формальних та деяких ідеологічних джерел права [37, с. 16].

Деякі науковці розглядають зазначену проблему у контексті широкого праворозуміння стосовно окремих аспектів джерел права, однак комплексних, глибоких досліджень джерел права не проводилося. Зокрема предметом дослідження Р. Тополевського стали закономірності функціонування системних зв'язків юридичних джерел права, їх природа та класифікаційні ознаки у їх структурованому розмаїтті.

Проблемам мовних шляхів утворення терміна "джерело права", визначення найпридатніших для дослідження цього поняття логічних прийомів та способів присвячено положення дисертаційного дослідження Т. Гурової "Актуальні проблеми теорії джерел права".

Л. Корчевна у праці "Проблема різноджерельного права: Дослід порівняльного правознавства" висвітлила гетерогенність і комплементарність джерел права у країнах Європи й Азії на основі порівняльно-правового методу дослідження та з огляду на особливості західної і східної традицій права.

У дослідженні М. Марченка "Джерела права: навчальний посібник" здійснено спробу загальнотеоретичного аналізу джерел права в аспекті порівняльного аналізу правової системи Росії, романо-германської правової сім'ї, сім'ї загального права, а також релігійно-правових систем.

Джерела права як об'єкт пізнання правової науки - це складне поліструктурне явище взаємопов'язаних компонентів - різних джерел права. Відповідно завдання формулювання концептуальних засад теорії джерел права ускладнюється тим, що номінативну функцію (функцію назви) стосовно цієї правової категорії виконують лексично багатозначні слова. Словосполучення "джерело права" утворене шляхом поєднання двох самостійних слів - "джерело" та "право". Ці слова є полісемічними, виконують номінативну щодо поняття функцію [63].

На доктринальному рівні джерела права починають досліджуватися правознавцями лише наприкінці ХІХ ст.

Представники різних шкіл праворозуміння по-різному визначали зміст цього поняття. Це обумовлено, перш за все, тим, що той чи інший підхід до визначення джерела права пов'язаний з таким фундаментальним питанням, як праворозуміння. Залежно від того чи іншого типу (або підходу) праворозуміння, різняться уявлення про те, що вважати джерелом права.

Позитивісти вважали, що джерелом права є позитивні, створені державою нормативні приписи, які захищаються її примусовою силою. Прихильники нормативістської школи права вбачали джерело права в абстрактній, неписаній основній нормі («грунднормі»), що і дає початок усьому праву. Всі правові норми виводяться з «грунднорми», при цьому кожна вища за юридичною силою норма є джерелом для нижчої, що їй

підпорядкована: конституція є джерелом законів, закони — джерелом судових рішень та інших індивідуальних актів. Право трактується виходячи з зовнішніх його характеристик і не звертається увага на його змістовні, сутнісні аспекти. Позитивність права характеризується двома істотними ознаками: його встановленням якимось кваліфікованим «владним» органом, чий авторитет не тотожний авторитету самої норми, і дійсної ефективністю такого правила в конкретно даному соціальному середовищі.

Прихильники соціологічного напрямку в правознавстві вважали джерелами права соціальну і юридичну практику.

В юриспруденції склалися такі підходи до розуміння терміна «джерела права»:

- джерела виникнення права як соціального явища, сила, що творить право (правоутворююча сила);
- пам'ятки історії, літератури, судові справи та звичаї, що існували історично та мали значення для чинного на той час права;
- певний вид діяльності державної влади з утворення норм права;
- матеріали, взяті за основу того чи іншого законодавства;
- способи зовнішнього виразу, існування та перетворення права.

Поняття «джерела права» нерідко використовується в літературі у розумінні «джерела пізнання права». Цим поняттям охоплюється все те, що містить відомості, які дають можливість пізнати зміст та особливості права різних країн у різні історичні періоди. В цьому значенні джерелами права виступають тексти законів, записи звичаїв, судові справи, промови видатних юристів, літописи та історичні хроніки, археологічні пам'ятки тощо. Таке розуміння джерел права є не менш виправданим, оскільки відповідає другому лінгвістичному розумінню слова «джерело» як письмової пам'ятки, документа, що стає основою наукових досліджень[72].

Принципово важливим є також те, що зміст поняття джерела права безпосередньо пов'язано з панівним світоглядом, властивим відповідного типу соціуму, що знаходиться на певному етапі історичної еволюції і

характеризується особливою соціокультурною специфікою. Саме світогляд (або картина світу), обумовлена, в свою чергу, історичними та соціокультурними факторами, задає панівні в даному суспільстві уявлення про світ, соціум, людину, в тому числі, і про право.

Поглиблене дослідження джерел права як категорії права потребує аналізу питань, що стосуються поняття "форми права" та "джерела права", а саме співвідношення форми права та його змісту. Категорію "форма" застосовують для позначення різних явищ правової дійсності, які пов'язані із зовнішнім виявом права.

Правову категорію "джерело права" використовують для того, щоб відобразити істинне знання про правову сферу суспільного життя, а категорія "форма права" виступає як взірець, державний масштаб поведінки людей та оцінки їх вчинків. Крім того, окремим аспектом дослідження категорії "джерело права" є вивчення співвідношення понять "зміст" і "форма". Форма права, так само як і форма будь-якого явища чи процесу, не існує окремо від її соціальної сутності та змісту, є парною категорією стосовно змісту. Це означає, що форма права і зміст права перебувають у діалектичній єдності та взаємодії; виступають як дві різні площини, два різні зрізи права; переходять одне в одне, тобто стосовно одних явищ правової дійсності вона виступає як форма, а щодо інших - як зміст, і навпаки; форма права є динамічною і перебуває у постійному русі та розвитку. Стійка за природою форма права під впливом змін змісту права та навколишнього середовища також змінюється.

Хоча форма права - похідна від змісту, у межах своїх можливостей вона активно впливає на розвиток змісту права [63].

Формулювання концептуальних засад джерел права передбачає також аналіз співвідношення понять "правова форма", "форма права", "джерело права". Категорії "правової форми" і "форми права" співвідносяться з правом. Відмінності полягають у різних об'єктах їх впливу та організації. Форма права співвідноситься безпосередньо із правом, організовує правову матерію.

Водночас правова форма опосередковує та організовує і неправову матерію, у повсякденному бутті виступає у вигляді правової форми економічних, політичних та інших відносин. Іншими словами, поняття "правова форма" є загальним відображенням об'єктивного зв'язку права і явищ, на які воно впливає, визначення його місця серед інших форм. Поняття "форма права" розглядається як самостійне явище, яке виражається зовні за допомогою певних конкретних засобів. Отже, поняття "форма права" є складовою поняття "правова форма".

Усю багатоманітність тлумачень категорії "форма права" можна звести до таких основних: форму права можна розуміти в широкому і вузькому значеннях. У широкому розумінні форма права відображає характер права як рівної міри або масштабу, що застосовується до людей як учасників суспільних відносин. У такому розумінні право є історично зумовленою формою організації суспільних відносин.

У системі категорій права поняття "джерело права" виконує подвійну функцію: дає змогу відмежувати джерела права від соціальних регуляторів, які такими не є; розкриває місце будь-якого джерела права в системі джерел права, співвідношення його юридичної сили з юридичною силою інших джерел права [74].

Сутність джерел і форм права збігаються, тільки коли йдеться про джерела права у формально-юридичному розумінні, які одночасно є формами права. Методологічно правильною основою дослідження проблем організації правового змісту актів суб'єктів правотворчості є теорія джерел права в формально-юридичному розумінні. Також доцільно використовувати поняття "джерело позитивного права" для позначення зовнішнього вираження норм права і поняття "форма права" для характеристики всіх зовнішніх виявів права: нормативних та ненормативних. Розуміння єдності джерел і форм права походить з юридичного змісту цих термінів. Категорія "джерело права" не може ототожнюватися з категорією "форми права", яка орієнтована на

теоретичне пізнання не лише форм зовнішнього вираження правових норм, а й інших ознак, що характеризують зовнішні зв'язки правових явищ.

Джерела права у формально-юридичному розумінні – обов'язкові до виконання акти уповноважених суб'єктів права, що містять норми права у письмовій формі, а також акти волевиявлення владних суб'єктів, які є неписаними нормативними актами, на основі яких (актів) виникають, змінюються та припиняються правові відносини, це спосіб зовнішнього вираження і закріплення правових норм, чим засвідчується їх загальнообов'язковість, а також положень, що розкривають, тлумачать зміст права.

За ширшого підходу, джерело права — це сила, що створює право.

Використання права як регулятора суспільних відносин зумовлює існування в межах правової системи великої кількості правових норм і правових актів, між якими існує взаємозв'язок і взаємозалежність, обумовлює розмаїття джерел права, які потребують певного упорядкування.

1.2. Система і види джерел права

В юридичній літературі зазначено, що, як правило, всі джерела права є формально-обов'язковим волевиявленням компетентних суб'єктів; містять нормативно-правові приписи, за допомогою яких об'єктивуються принципи чи норми права; мають загальнообов'язковий характер; письмову зовнішню форму виразу, визначені межі дії, юридичну силу та спрямовані на врегулювання, охорону та захист суспільних відносин [63, с. 47].

Наявність цих властивостей дає змогу розрізняти джерела права між собою. В юридичній літературі виокремлюють такі основні зовнішні форми (джерела) права: 1) нормативно-правовий акт; 2) нормативно-правовий договір; 3) правовий звичай; 4) правовий прецедент; 5) принципи права; 6) правова доктрина; 7) релігійні джерела [99, с. 193].

У кожній правовій системі світу, а також у міждержавних правових системах джерела права мають характерні особливості, зумовлені

соціальними факторами, відмінності щодо кількості та питомої ваги конкретних джерел. У відповідному типі правових систем, національній чи міждержавній правовій системі функціонує і специфічна система джерел права, яка формується у конкретно-історичних умовах і залежить від рівня розвитку конкретного суспільства.

Термін «система джерел права» дедалі частіше використовується у вітчизняній юридичній літературі, хоча попри це в українській юридичній науці та практиці стійке використання має поняття «система законодавства» у широкому розумінні (як сукупність нормативно-правових актів). Останнє свідчить про те, що єдина вітчизняна концепція «системи джерел права» не сформована і дотепер, а це породжує низку проблем у вітчизняній юридичній науці та в юридичній практиці. В юридичній літературі висловлені деякі позиції стосовно поняття система джерел права.

Так, Н.М. Пархоменко у монографії «Джерела права: проблеми теорії та методології» характеризує систему джерел права як органічну, комплексну, багаторівневу, динамічну й відкриту систему, складові елементи якої об'єднані структурними зв'язками, кожен елемент якої є самостійним і може бути досліджений окремо [72, с. 200].

Водночас, Р.Б. Тополевський визначає систему джерел права як сукупність всіх форм юридичного закріплення і організаційного забезпечення інформації про загальнообов'язкові правила поведінки (юридичні норми) у сукупності їх взаємозв'язків (генетичних, структурних і функціональних), через які об'єктивуються нормативні приписи галузі права, нормативні складові національної чи регіональної (наднаціональної) правової системи чи міжнародного правопорядку [111, с. 11].

На думку Л.А. Луць, система джерел права – це комплекс взаємопов'язаних та взаємоузгоджених нормативно-правових приписів, які об'єктивовані у відповідних зовнішніх формах і утворюють нормативно-правову організацію, необхідну для забезпечення правового регулювання у будь-якому суспільстві [100, с. 163].

Перш ніж перейти до аналізу такого явища, як система джерел права, насамперед, важливо з'ясувати поняття «система». Цей термін означає порядок, систематичність [109, с. 379]. Тлумачні словники української мови дають таке розуміння терміна «система»: по-перше, це порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємними зв'язками частин чого-небудь; продуманий план; зведений, прийнятий порядок [108, с. 592]; певні принципи у розташуванні пов'язаних між собою частин чого-небудь [110, с. 1058]. По-друге, форма організації, будова чого-небудь (державних, політичних, господарських одиниць, установ тощо); форма суспільного устрою, формація. По-третє, сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням. По-четверте, будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих і функціонуючих частин [110, с. 592], які є у взаємозв'язку [110, с. 1058].

Зокрема, М.М. Марченко зазначає, що родовими та видовими ознаками різноманітних систем є: наявність структурних елементів; системоутворювальні зв'язки між елементами; утворення цілісної системи в результаті взаємозв'язку та взаємодії утворювальних її елементів; наявність у структурних елементів певної автономії і відносної самостійності по відношенню одне до одного, а системи в цілому – по відношенню до оточуючих систем. Аналізуючи таке явище, як система джерел права, потрібно звернути увагу на основні позиції щодо її юридичної природи, висвітлені в юридичній літературі.

Так, Н.М. Пархоменко виокремлює такі ознаки системи джерел права виділяє такі: а) вона складається з багатьох різнорідних частин – підсистем джерел права – системи нормативно-правових актів, системи нормативно-правових договорів, системи правових прецедентів, які взаємодіють завдяки системним зв'язкам; б) її здатність до змін унаслідок впливу, як з боку інших підсистем правової системи, так і з боку нормоутворених джерел права; різка зміна обставин може призвести до її нестабільності, до фрагментації системи джерел права, коли частина джерел права не діє, або суперечить іншій

частині, паралізуючи її; в) у процесі розвитку переходить з рівня на рівень – від звичаєвого неписаного права – до писаного права, від фрагментарних нормативних сукупностей через кодифікацію – до складної динамічної системи; г) у процесі функціонування завдяки системним зв'язкам виявляються нові принципи правоположення, приписи існування яких не передбачені у процесі її формування, які прямо не закріплені в юридичних джерелах права; д) охоплює національну; ієрархічну та горизонтальну (галузеву) структуру; е) характеризується внутрішньою узгодженістю (взаємозв'язок та несуперечність джерел права); є) має суб'єктивно-об'єктивний характер (суб'єктивний – системність джерел права формується суб'єктами правотворчості, але при цьому є об'єктивна потреба її існування); ж) спостерігається активний характер джерел права, що виявляється не лише стосовно системи права чи правової системи загалом, але й щодо безпосередньо пов'язаних із правом систем (судової, системи законодавчих і виконавчих органів державної влади тощо); з) наділена динамічністю, що виявляється у такому: пряма та безпосередня дія; удосконалення джерел права; оновлення; процеси диференціації та інтеграції джерел права [72, с. 183].

Визнаючи правильність цієї позиції, водночас потрібно зазначити, що характеристика системи джерел права мала б здійснюватися, насамперед, на основі системного підходу, у межах якого необхідно виявити первинні елементи, встановити постійні зв'язки між ними, виокремити її структуру, мету та особливості функціонування структурних частин. Саме такий підхід застосовується до характеристики системи джерел права Л.А. Луць, що дозволяє їй виокремити такі основні ознаки: 1) система джерел права – це зовнішня форма системи права; 2) первинним елементом її є нормативно-правовий припис, через який формалізується та об'єктивується норма права; 3) нормативно-правові приписи взаємопов'язані та взаємоузгоджені; 4) вона є поліструктурним утворенням; 5) структурними частинами системи джерел права є: нормативно-правові інститути, нормативно-правові галузі та інші

системні утворення; 6) вона є нормативно-правовою організацією, необхідною для забезпечення правового регулювання в будь-якому суспільстві; 7) нормативно-правові приписи об'єктивуються у відповідних зовнішніх формах права; 8) має динамічний, значною мірою суб'єктивний характер (залежить від діяльності суб'єктів правотворчості) [100, с. 196].

Так, первинним елементом системи джерел права необхідно вважати нормативно-правовий припис, оскільки він є мінімальною неподільною одиницею і відображає норму права, яка об'єктивується у різних джерелах права.

У цьому контексті не можна погодитися з тими авторами, які складовим елементом системи джерел права вважають норму права, адже відомо – вона є первинним елементом іншої цілісності системи права.

Нормативно-правовий припис на відміну від норми права, яка становить логічну конструкцію, є логічно та граматично завершеним та об'єктивованим назовні судженням.

Ще однією ознакою системи джерел права є взаємопов'язаність та взаємоузгодженість нормативно-правових приписів [100, с. 196].

Взаємоузгодженість нормативно-правових приписів означає взаємозв'язок та несуперечність джерел права [72, с. 185]. На таку особливість системи джерел права вказують Л.А. Луць, Н.М. Пархоменко і Р.Б. Тополевський.

Як відомо, між елементами множини, що утворюють будь-яку систему, встановлюються певні зв'язки та відносини, які є однією з характеристик цієї системи. Водночас системність означає сукупність стійких зв'язків та відносин, що виникають між її елементами, створюючи єдине ціле, дає їм змогу забезпечити цю ефективність [113, с. 13].

Для характеристики системи джерел права важливим є аналіз її внутрішньої будови (структури). Структура – це внутрішня організація чогонебудь, властива об'єктам, що є системою, яка характеризується через сутнісні, відносно стійкі зв'язки між її елементами при частковому або

повному абстрагуванні від якісних характеристик цих елементів. Структура забезпечує збереження основних властивостей та функцій системи в разі різноманітних її змін.

Структура – це така внутрішня організація системи джерел права, характер побудови якої залежить від природи і закономірностей її розвитку [96, с. 61–62].

До основних структурних частин системи джерел права у юридичній літературі зачисляють: нормативно-правові інститути, нормативно-правові галузі та інші системні утворення [99, с. 196].

Тобто система джерел права, на відміну від системи права, є поліструктурним утворенням.

Слушною є думка тих авторів, які вважають, що динамічність – одна з ознак системи джерел права. Будь-яка система джерел права є у постійному «русі», оскільки функціонує у суспільстві, яке постійно розвивається. Розвиток цієї системи відбувається за декількома напрямками. По-перше, це введення нових форм об'єктивації норм права. Це також удосконалення вже наявної системи джерел права шляхом прийняття нових джерел права, внесення змін і доповнень до вже існуючих, їх систематизація. Крім цього, відмова від окремих форм об'єктивації норм права .

Крім цього, деякі автори зазначають, що для системи джерел права є притаманна ієрархія джерел права. Ієрархічність джерел – одна із суттєвих властивостей форм права, є важливим вираженням внутрішньо системних зв'язків джерел права [108, с. 108]. На думку В.О. Толстіка, система джерел права є багаторівневою або ієрархічною. Для таких систем ієрархічність є атрибутом, без якого вона не може ні існувати, ні мислитися. При цьому ієрархія – це не специфічна властивість, а загальне, не випадкове, а необхідне, не зовнішнє, а внутрішнє. Загальнотеоретичне осмислення такої властивості системи джерел права, як ієрархічність, слугуватиме пізнанню її якостей [109, с. 13].

Але не можна погодитися з тим, що це єдина характерна властивість для внутрішньої організації нормативно-правових приписів у межах системи джерел права. Адже відомо, що для цієї системи характерні не лише вертикальні зв'язки, а й горизонтальні зв'язки, зокрема, між джерелами рівної юридичної сили. Водночас відомо, що всі нормативно-правові приписи об'єктивуються у відповідних зовнішніх формах.

І як стверджує Ж.-Л. Бержель, немає такого юридичного порядку, який би надавав перевагу винятково одному із джерел і нехтував іншими [26, с. 89].

Характеристика юридичної природи системи джерел права була б не повною за відсутності знань про такі її складові частини, як підсистема нормативно-правових актів, підсистема нормативно-правових договорів, прецедентна підсистема тощо. Так, зокрема у межах сучасної системи джерел права України нормативно-правові приписи об'єктивуються у нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах та правових звичаях. І оскільки останні не мають власної зовнішньої форми виразу, їх приписи об'єктивуються у нормативно-правових актах та нормативно-правових договорах, то основними підсистемами є нормативно-актна (містить закони та підзаконні акти) та нормативно-договірні (містить міжнародні договори та колективні договори).

Важливим при цьому видається розмежування понять «система джерел права», «система нормативно-правових актів», «система законодавства».

Система джерел права, як вже було зазначено, є найширшим поняттям і комплексом взаємопов'язаних та взаємоузгоджених нормативно-правових приписів, що об'єктивовані у відповідних зовнішніх формах права.

До складу системи джерел права входять система нормативно-правових актів, яка є комплексом нормативно-правових приписів, що містяться у нормативно-правових актах (законах та підзаконних актах), а до

складу останньої входять дві підсистеми: законодавства та підзаконних нормативно-правових актів.

При цьому під системою законодавства потрібно розуміти комплекс приписів, що містяться у законах.

Ці підсистеми взаємопов'язані та взаємодіють у межах системи джерел права, забезпечуючи її цілісність, тобто нормативно-правову організацію, необхідну для правового регулювання суспільних відносин. Ці та інші питання потребують поглибленого аналізу і є важливими для характеристики сучасної системи джерел права України.

Групування джерел права за видами є початком класифікації, проведення якої дасть змогу вибудувати систему джерел права України, що нині є актуальним.

Класифікацію джерел права було здійснено багатьма вченими, зокрема детально висвітлено це питання Н.М. Пархоменко в монографії «Джерела права: проблеми теорії та методології», у якій об'єднано джерела права в юридичному розумінні в групи за ієрархією, способом прийняття, рівнем правового регулювання, предметом правового регулювання, способом оформлення й зовнішнього вияву, характером сприйняття [72].

Виділення основних і додаткових джерел права потребує теоретичного дослідження цієї теми в науковій сфері для вдосконалення системи джерел права та її подальшого розвитку. Класифікація джерел права на основні й додаткові дасть змогу визначити їх особливості, види, спосіб правового регулювання, першочерговість, обов'язковість застосування.

Під час дослідження основних і додаткових джерел права необхідно зазначити, що їх сукупність залежно від виду й місця в ієрархії становить систему джерел права. Під системою джерел права варто розуміти комплекс взаємозв'язаних і взаємоузгоджених нормативно-правових приписів, що об'єктивовані у відповідних зовнішніх формах та утворюють нормативно-правову організацію, необхідну для забезпечення правового регулювання в

будь-якому суспільстві. Тому дослідження основних і додаткових джерел права дасть змогу визначити ієрархію джерел права в Україні.

Питання розподілу основних і доповнюючих джерел права викликають низку суперечностей. Основне джерело права – зовнішня форма вираження норм права у вигляді письмового документа, виданого уповноваженим суб'єктом відповідно до спеціальної процедури, що має юридичну силу й обов'язковість до виконання на території України та спрямовується на врегулювання правовідносин.

Початком будь-якої класифікації є з'ясування критеріїв класифікації, у свою чергу вони не є замкнутими, постійно доповнюються в процесі прогресу людського знання. Для розподілу джерел права в Україні на основні й доповнюючі необхідно скористатися такою класифікацією:

- 1) щодо способу й суб'єкта правотворення (сила, що створює правові приписи);
- 2) загальнообов'язковість виконання на території України;
- 3) гарантованість (забезпечення реалізації норм права силою примусу).

На підставі проведеної класифікації до основних джерел права України варто

віднести такі:

- 1) нормативно-правові акти: Конституція України, кодифіковані нормативно-правові акти, закони й підзаконні акти;
- 2) судовий прецедент: рішення Європейського суду із прав людини (далі – ЄСПЛ); рішення Конституційного Суду України (далі – КСУ);
- 3) нормативно-правові договори: міжнародно-правові договори, внутрішньодержавні договори.

Очевидно, що в Україні ключовим і найбільш часто використовуваним джерелом права виступає нормативно-правовий акт. П.М. Рабінович до переваг нормативно-правових актів відносить такі: вони найбільш чітко й зрозуміло формують зміст юридичних прав та обов'язків;

найбільш швидко доводять до відома адресатів юридичної норми її зміст; забезпечують можливість швидкого пошуку необхідної норми права; надають можливість відчутти упорядкованість, узгодженість і систематизацію багатьох норм права [94, с. 266].

Конституція України є джерелом права, що визначає правову основу держави, принципи та структуру державного ладу, права й свободи громадян, форму державного устрою, принципи правосуддя тощо. Конституційні норми мають пріоритет під час нормотворчості й правозастосування. У Конституції України закріплено норми, що гарантують право громадян на судовий захист, визначають їх правовий статус у судочинстві, передбачають принципи організації й діяльності суду. Теоретико-правовий аналіз Основного Закону України засвідчує, що в ньому знайшли своє правове закріплення не лише основоположні й концептуальні ідеї щодо сутності й розвитку української держави та суспільства, а й положення щодо формування й розвитку українського законодавства й ієрархічної структури його побудови для забезпечення правового механізму реалізації та втілення положень Конституції України в життя.

Особливим різновидом законів України є кодифіковані нормативно-правові акти, у яких узагальнюються й систематизуються норми права, що регулюють відповідну норму суспільних правовідносин; вони мають державний характер. Відповідні нормативно-правові акти приймаються не всіма, а чітко визначеними спеціально уповноваженими державою суб'єктами, що надає їм характеру загальнообов'язковості й першочергової значимості в процесі реалізації приписних норм права.

Право сучасної України переживає період входження в європейський правовий простір. З огляду на необхідність приведення українського права у відповідність до норм і принципів міжнародного права важливим є вивчення європейського правового досвіду та європейської правової доктрини. Одна з проблем, яка досліджується сьогодні, – це джерела й форми права, що є особливо актуальним із урахуванням прийняття Закону України «Про

виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини», у ст. 17 якого говориться, що суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію про захист прав людини й основоположних свобод (далі – Конвенція) та практику Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) як джерело права.

Рішення й рекомендації ЄСПЛ впливають на становлення, реформування й модернізацію сучасних національних правозахисних систем, практичне застосування європейських правових стандартів під час прийняття рішень національними судами. Їх вплив позначається й на формуванні національних стандартів і нормативів захисту прав людини в Україні.

Значення ЄКПЛ та діяльності ЄСПЛ для правових систем держав-учасниць Ради Європи переоцінити дуже важко, тому майже всі держави закріпили в національних нормативних актах обов'язок тлумачити внутрішнє законодавство у світлі Конвенції. Це має привести до гармонізації національних стандартів прав людини в європейських державах. Безперечно, це має особливе значення для цивільного судочинства, оскільки суб'єктом судового захисту виступає більшість конвенційних прав, у тому числі на справедливий судовий розгляд [74].

Отже, на сучасному етапі доповнююча практика Європейського суду з прав людини – це джерело права з усіма відповідними наслідками, незважаючи на те, щодо якої країни винесене те чи інше рішення. Сам факт виникнення справи на правовому ґрунті права іншої країни зовсім не означає, що ухвалене рішення не допоможе з'ясувати принципові вимоги, зафіксовані в положеннях Конвенції. Це зумовлює увагу до прецедентної практики Європейського суду з прав людини та створює необхідність видання збірника, який містив би найважливіші положення окремих його рішень.

Результатом діяльності Конституційного Суду України (далі – КСУ) є його рішення та висновки у відповідних справах. Проблемні питання правової природи актів КСУ неодноразово досліджувалися

вченими в юридичній літературі, особливо така увага пояснюється тим, що на сьогодні за діяльністю КСУ закріплюється не лише правозастосовна, а й правотворча функція у сфері конституційно-правового регулювання. Основна наукова дискусія полягає в вирішенні питання про те, чи відносяться правові позиції КСУ до джерел права, а отже, безпосередньо й до джерел процесуального права. Противники визнання вказаного правового феномена джерелом права обґрунтовують свою позицію насамперед тим, що українська правова система належить до континентальної системи права, а це виключає можливість визнання судової практики джерелом права. Однак сьогодні недоцільно суто за формальними критеріями розділяти сучасні правові системи й використовувати таке твердження як основу для аргументації недопустимості визнання судової практики як джерела права. Так, наприклад, рішення Європейського суду з прав людини, які за своєю суттю є різновидом судового прецеденту, успішно інтегрувались у континентальну правову сім'ю загалом та в правові системи різних європейських країн і набули ознак джерел права.

Не будучи віднесеними певною мірою до жодних з існуючих джерел права, правові позиції КСУ вбирають у себе ті чи інші ознаки та стають самостійним джерелом права. Сприйняття українською правовою системою такого джерела процесуального права є правовою реальністю та потребує не лише його теоретичного визнання, а й офіційного закріплення для надання статусу джерела права, зокрема джерела процесуального права.

Необхідно зазначити, що рішенням Конституційного Суду України відводиться особлива роль у правовій системі України. Вони є обов'язковими до виконання на території України, остаточними й не можуть бути оскаржені. Є всі підстави для висновку про прецедентність

рішень Конституційного Суду України з тією відмінністю, що суди, вирішуючи спір, схожий до питання, визначеного в рішенні

Конституційного Суду України, у своїх рішеннях посилаються на рішення Конституційного Суду України. Отже, Конституційний Суд України вправі скасувати чинність законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Конституційний Суд України має право давати висновки в справах із питань офіційного тлумачення Конституції України та законів України. У результаті розгляду справ, прийняття рішень і дачі висновків Конституційний Суд України може закріпити додаткові чи нові, порівняно із чинним законодавством, норми [57].

Нормативно-правовий договір – це, як правило, спільний акт-документ, що містить норми права, які є результатом добровільного, взаємопогодженого волевиявлення.

Актуальні проблеми держави і праваявлення правотворчих органів (суб'єктів правотворчості). Серед сфер застосування нормативних договорів основними виступають три: міжнародне право, конституційне, трудове.

Нині Україна є учасницею багатьох міжнародних договорів та угод. Так, одним із перших багатосторонніх міжнародних договорів, укладених Україною, є Угода урядів держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав про порядок вирішення спорів, пов'язаних зі здійсненням господарської діяльності, від 20 березня 1992 р., ратифікована Україною 19 грудня 1992 р., яка в ст. 1 регулює питання вирішення справ, що постають із договірних та інших цивільно-правових відносин між господарюючими суб'єктами, щодо їхніх відносин із державними й іншими органами, а також щодо виконання ними рішень. Можна також назвати Конвенцію про правову допомогу та правові відносини в

цивільних, сімейних і кримінальних справах, укладену між державами-учасницями Співдружності Незалежних Держав від 7 жовтня 2002 р. (м. Кишинів), двосторонні договори про правову допомогу з іншими країнами світу.

Процес інтеграції України в загальноєвропейські та світові політичні, гуманітарні й фінансово-економічні структури зумовлює актуальність дослідження місця міжнародного договору в системі національного права України. Існує два основні підходи стосовно визначення цього питання: моністичний (Г. Кельзен, Ж.-Ж. Руссо) й дуалістичний (Д. Анцилотті, С.А. Зівс). Принципове розходження цих теорій полягає в тому, що моністична теорія визначає єдність двох систем права – національного й міжнародного, а дуалістична наполягає на існуванні двох самостійних систем [23, ст. 108–110].

Так, відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства, що дає можливість зробити висновок про дотримання Україною моністичної теорії. Оскільки міжнародний договір визначається частиною національного законодавства, варто відмітити його певні особливості як джерела права. Таке джерело створюється шляхом санкціонування норми права іншої, міжнародної, правової системи через процедуру висловлення згоди на обов'язковість міжнародного договору Верховною Радою України.

Питання щодо місця в ієрархії джерел права міжнародного договору є актуальним, що пояснюється значною кількістю наукових досліджень і розбіжностями поглядів учених. Необхідно зазначити, що на цьому етапі розвитку відбувається зближення національних і міжнародних правових систем, їх взаємозбагачення. Це сприяє сумісності різних за типологічними й іншими ознаками правових систем і їхній здатності взаємодіяти.

Конституційному праву України відомий такий внутрішньодержавний нормативний договір, як Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні принципи організації функціонування державної влади та місцевого самоуправління в Україні на період до прийняття нової конституції України, заключний в 1995 р.

Доповнюючі джерела права – правові звичаї й судові справи, пам'ятки історії, літератури, що існували раніше й відображаються в чинних нормах права, а також правотворча діяльність судових органів, спрямовані на вдосконалення основних джерел права.

До додаткових джерел права необхідно віднести:

- 1) правовий звичай;
- 2) судовий прецедент (постанови Пленуму Верховного Суду України);
- 3) юридичну доктрину;
- 4) принципи права;
- 5) релігійно-правовий текст.

1.3. Теоретико-правові аспекти розвитку концепції взаємодії міжнародної та національної правової систем

Правова система суспільства є одним з основних об'єктів дослідження сучасної юридичної науки – теорії держави і права. Звернення до її вивчення – це закономірний результат розвитку наукового праворозуміння, що зумовлено ступенем розробки цієї проблеми в межах вітчизняної юридичної науки.

Значення і роль міжнародного права як чинника, що забезпечує максимальну ефективність розвивається міждержавного співробітництва, і збагачення правознавства - ні у кого не викликає сумніву, бо національна обмеженість правових знань межами однієї країни, їх замкнутість на суто національному позитивістській матеріалі, при всій його важливості для

кожного правознавця, є в кінцевому рахунку згубної для правознавства як для справжньої науки [107].

Міжнародне і національне право не є ізольованими системами, а утворюють єдину універсальну систему, в межах якої відбувається їх взаємодія і взаємопроникнення. Саме тому можна припустити наявність ієрархічних зв'язків у ній. Без такої ієрархії важко досягти узгодженості у впливі правових систем на суспільні відносини. Як зазначав В.Г. Буткевич, абсолютна ієрархія у такій міжсистемній сфері є неприйнятною. Це ієрархія відповідності, авторитету норм різних правових систем. Така ієрархія знаходить прояв у тому, що нормативні акти держави не повинні суперечити нормам *jus cogens*, Статуту ООН та ін. А міжнародні договори не мають суперечити конституції та іншим національним законодавчим актам. Тому актуальним та важливим у практичному плані є дослідження питання співвідношення міжнародного та національного права. Крім того, відсутність конституційних положень, які б чітко визначали співвідношення міжнародних договорів України та законів, ставить вивчення зазначених питань у розряд актуальних [93, с. 26-28].

Дане питання було предметом наукового аналізу таких науковців, як І. Бліщенко, В.Буткевич, М. Буроменський, В. Денисов, І. Лукашук, О. Мережко.

Проблема співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права щодо прав людини охоплює питання впливу міжнародного права на формування норм національного права, співвідношення міжнародних договорів та внутрішньозаконодавства держави, а також “роль міжнародного права у прийнятті конкретного рішення, що ґрунтується на існуючих державних законах, ефективність контролю та можливість санкцій міжнародного права, внутрішньої юрисдикції держави” [22 с. 52].

Тривалий час проблема співвідношення національного і міжнародного права розвивалася переважно на практично-прикладному рівні. Її активне доктринальне осмислення розпочалося лише в ХІХ ст. Хоч воно було

започатковане представниками внутрішнього, національного права, зокрема такими відомими німецькими фахівцями в галузі державного права, як П. Лабанд, Г. Еллінек, Р. Ієринг та ін., досить скоро центр дослідження цієї проблеми перемістився в міжнародне право. За останні півтора століття правознавцями-міжнародниками їй присвячено безліч праць, зокрема монографічних. Фахівці в галузі міжнародного права й надалі задають тон в осмисленні названої проблематики (принаймні на пострадянському просторі).

Пошук і забезпечення ефективного співвідношення норм міжнародного та внутрішнього права є альфа і омега у вирішенні актуального завдання гармонійного розвитку держав та їх правових систем, а також збільшення якісного рівня міжнародної співпраці. Наповнення внутрішньодержавного (національного) права нормами міжнародного права є однією з примітних особливостей сучасного правового розвитку. В цьому контексті фундаментальним документом для розвитку міжнародно-правових відносин та формування зовнішньої політики є, звичайно, Конституція України, норми якої щодо положення про дію міжнародних договорів збагачують зміст правової системи держави принципами, котрі чітко відображають досягнення світової цивілізації в міжнародному праві. Цей факт реально сприяє зміцненню суверенних прав України та підвищує її авторитет у світі як країни, яка впевнено стоїть на демократичному шляху розвитку. Разом з тим слід зазначити, що конституції ряду держав взагалі обходять питання про включення міжнародно-правових норм у національне законодавство (Польща, Словаччина, Чехія, Швеція, Японія), що не заважає їм займати гідне місце в ряду демократичних формацій.

Однією з характерних ознак процесів глобалізації в правовій сфері є зростаючий вплив міжнародного права і міжнародних правових систем на національне право, національні правові системи та їх сім'ї. Напрями та способи цього впливу залежать від співвідношення між національним і

міжнародним правом, що, своєю чергою, значною мірою визначається тим, якої концепції співвідношення між ними дотримуються ті чи інші держави.

Існує три концепції співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права: моністична, що виходить з примату (верховенства) внутрішньодержавного права; моністична, що ґрунтується на верховенстві міжнародного права; та дуалістична, що розглядає міжнародне та внутрішнє державне право як дві різні правові системи [61, с. 212].

Попри те, що проведення між ними чіткої розмежувальної лінії дедалі ускладнюється (причиною цього є ті ж процеси глобалізації), все ж певні відмінності між названими теоріями зберігаються. Дуалістична теорія виникла наприкінці ХІХ ст. Одним із її основоположників був відомий німецький юрист Г. Триппель. Згодом теорія була розвинута Д. Анцилотті, Д. Фіцморисом і набула багато прихильників. Саме ця теорія домінувала в офіційній радянській правовій доктрині з другої половини 50-х років ХХ ст. Відповідно до дуалістичної теорії національне та міжнародне право складають дві різні системи, діалог між якими можливий лише за певних умов. Положення міжнародного права (переважно це норми міжнародних договорів) можуть взаємодіяти з національними правовими системами лише в разі «переведення» положень договору на мову внутрішнього права, тобто трансформації цих положень у національні нормативно-правові акти. Самі по собі міжнародні договори не визнаються джерелом національного права. Дуалізм не заперечує і не виключає дотримання державами своїх міжнародно-правових зобов'язань. Однак для цього необхідно використання спеціальних законодавчих процедур, завдяки яким лише й можлива імплементація (перетворення) норм міжнародного права на норми внутрішнього права. У результаті держава одержує унікальну можливість вести свого роду подвійне життя: одне — в галузі міжнародно-правових відносин, інше — внутрішнє. Держава не обов'язково зловживатиме таким «роздвоєнням особистості». В умовах демократичного політичного режиму виконавчій і законодавчій владі складно укласти міжнародні договори без

подальшої імплементації у внутрішньому праві. Відповідним внутрішньодержавним процедурам, як правило, присвячене досить деталізоване законодавство. Інакше стоять справи в умовах тоталітаризму, де розрив між міжнародно-правовими зобов'язаннями та національним законодавством може бути величезним. Дуалістичної теорії дотримується низка держав, правові системи яких належать здебільшого до сім'ї загального права або ж мають деякі спільні з нею риси (наприклад, правові системи Скандинавських країн), хоч і не вичерпуються ними (до країн, які застосовують дуалістичну модель, деякі автори відносять, зокрема, Італію, правова система якої належить до сім'ї континентального права) [36, с. 130].

Моністична теорія примату національного права. В основі цієї теорії лежить думка, згідно з якою міжнародного права як правової системи не існує взагалі, а права та обов'язки держави у відносинах регулюються, перш за все, її внутрішнім правом. Теорія примату національного права, представниками якої є А. Цорн, А. Лассон, Е. Кауфман, В. Даневський та ін., виникла і розвивалася під впливом філософських поглядів Г. Гегеля, який вважав, що "державна - це абсолютна влада на землі", і ця влада на власний розсуд може змінювати не лише внутрішньодержавне, а й міжнародне право. Міжнародне право тут існує лише в тій мірі, в якій його норми співпадають з нормами внутрішнього права, а держава сама вирішує, які норми міжнародного права є для неї юридично обов'язковими, а які - ні. Ця теорія зародилася в на початку ХХ ст. в межах німецької філософсько-правової школи як обґрунтування мілітаризму Німеччини, що готувалася до першої світової війни. Згодом вона визнавалася єдиною вірною теорією у фашистській Німеччині, СРСР 30-х та КНР 50-60-х років. По суті, теорія примату національного права легітимізує агресивну зовнішню та тоталітарну внутрішню політику держави, тому зараз майже ніким не підтримується;

Моністична теорія примату міжнародного права. Прихильники цієї теорії (Г. Кельзен, Ж. Ссель, Ш. Руссо, Ф. Джессеп та ін.) доводять існування єдиної світової правової системи, в якій норми міжнародного права

забезпечують "вищий правопорядок", а норми внутрішньодержавного права завжди підпорядковуються їм. При цьому будь-яка національна норма, що суперечить міжнародному праву повинна визнаватися нікчемною. Основним недоліком цієї теорії є повне чи часткове заперечення державного суверенітету як ключової ознаки держави та державної влади, оскільки міжнародне право фактично знищує внутрішнє і позбавляє державу можливості самостійно займатися законотворчістю. Тому в чистому вигляді ця теорія не знайшла закріплення ні у національних правових системах, ні у міжнародному праві. Зокрема, при розробці Декларації про принципи міжнародного права (1970 р.) Спеціальний комітет ООН відмовився включити до її тексту положення про те, що суверенітет держави підпорядкований примату міжнародного права [61].

Прихильники обох моністичних концепцій розглядають державний суверенітет як абсолютну категорію, що означає незалежність держав не лише одна від однієї, а й від міжнародного співтовариства взагалі, тому в цих теоріях заперечується або існування міжнародного права як правової системи (примат внутрішньодержавного права), або суверенітету держави (примат міжнародного права). Насправді ж державний суверенітет означає непідпорядкування однієї держави іншій, але ніяк не заперечує підпорядкуванню держави міжнародному праву. Показовим прикладом у цьому відношенні є досвід Європейського Союзу, члени якого не втрачають свого суверенітету, хоча і передають частину своїх владних повноважень органам ЄС. Тому класичні моністичні концепції також не користуються особливою популярністю [42].

Прихильники іншої течії в моністичній теорії - поміркованого монізму - також віддають пріоритет нормам міжнародного права. Але вони не вважають, що норма національного права, яка суперечить міжнародному праву, є нікчемною. Роль держави вони бачать сприянні трансформації норм міжнародного права в національне право. Помірні моністи більш наближені до практичних дій. На їх думку, визнання пріоритету міжнародного права

означає для держави як підпорядкування міжнародному праву і його принципам, так і приведення національного права у відповідність з міжнародним [36].

До держав, які застосовують моністичну модель, нині належить також Україна.

Від того, якої з названих двох теорій – дуалістичної чи моністичної – дотримується та чи інша держава, залежить статус міжнародних договорів та їхнє місце в національній правовій системі. У державах, які дотримуються дуалістичної теорії, міжнародні договори за своїм статусом, як правило, прирівнюються до нормативно-правового акта, яким положення таких договорів трансформовані в національну правову систему. У державах же, які сповідують моністичну теорію, проблема статусу міжнародних договорів виглядає набагато складнішою.

Певні складнощі виникають уже у зв'язку з тим, що, визначаючи місце міжнародних договорів у національній правовій системі, а це зазвичай здійснюється на конституційному рівні, держави вживають різну термінологію: міжнародні договори визнаються «частиною національної правової системи» (наприклад, Албанія, Естонія, Литва, Польща, Росія), «частиною права федерації» (ФРН), «частиною внутрішнього правопорядку» (наприклад, Іспанія, Хорватія), частиною внутрішнього (національного) законодавства (наприклад, Македонія, Україна). Уся ця термінологія потребує юридичного тлумачення, і, як засвідчує правозастосовна практика, досягти в його процесі необхідної визначеності, а тим більше уніфікованого розуміння для всіх держав, що дотримуються моністичної теорії, важко, а часом і просто неможливо.

Неоднозначно вирішується різними державами, що застосовують моністичну модель, також питання про природу міжнародних договорів, що становлять частину національної правової системи. Більшість із них відносить до таких договорів усі ратифіковані відповідно до встановленої законом процедури міжнародні договори, деякі ж – лише належним чином

схвалені міжнародні договори щодо прав і свобод людини (наприклад, Словаччина, Чехія), окремі держави додають до міжнародних договорів загально визнані принципи і норми міжнародного права (наприклад, Естонія, Словенія, Угорщина) [28].

Проте найбільші розбіжності існують у ставленні різних держав до співвідношення міжнародних договорів, які стали частиною національної правової системи, із законами та іншими нормативними актами за юридичною силою.

В одних, хоч і небагатьох, державах укладений і схвалений належним чином міжнародний договір має пріоритет над внутрішнім правом у цілому. В інших (їх переважна кількість) – визнається пріоритет міжнародних договорів лише над законами та іншими нормативними актами незалежно від часу набуття ними чинності – до ратифікації договору чи після. А в деяких державах дотримуються принципу *lex posterior derogate priori*, згідно з яким міжнародні договори одержують переважаючу силу над попередніми законодавчими актами, проте можуть зазнавати впливу наступних актів. Нарешті, статус певних видів договорів (зазвичай тих, що не потребують ратифікації) є нижчим від статусу законодавчих актів. Окремі держави, серед них і Україна, питання про юридичну силу міжнародних договорів, що стали частиною національної правової системи, та їхнє місце в ієрархії джерел права в конституціях обходять узагалі.

Серед західних, особливо американських фахівців у царині міжнародного права, певною популярністю користується і прагматична концепція взаємодії міжнародного та національного права. Згідно з цією концепцією ні міжнародне, ні національне право не мають абсолютного примату чи пріоритету один перед одним. У деяких випадках, наприклад щодо забезпечення прав і свобод людини, норми міжнародного права мають вищу юридичну силу, ніж внутрішньодержавні, а в інших випадках, зокрема, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки, - навпаки, норми національного права мають пріоритет перед міжнародними. Тому в кожному

конкретному випадку необхідно окремо визначати, які правові норми - національні чи міжнародні - мають застосовуватися.

У сучасному міжнародному праві жодна з названих теорій не знайшла цілковитого визнання. Найчастіше практика міжнародних відносин виходить з позицій дуалізму внутрішньодержавного та міжнародного права, однак нерідко мають прояви і моністичних ідей. Зокрема, принцип примату внутрішнього права проявляється у відносинах, пов'язаних із протидією транснаціональній злочинності: хоча переважна більшість держав і є учасниками міжнародних конвенцій, що стосуються боротьби, наприклад, з міжнародною торгівлею, піратством чи обігом наркотиків, але притягнення до кримінальної відповідальності осіб, що вчинили такі злочини, завжди відбувається на підставі національного кримінального та кримінально-процесуального права. Принцип примату міжнародного права, як правило, має місце у відносинах, пов'язаних із забезпеченням прав людини, а також миру та безпеки людства. Тут акти національного законодавства тієї чи іншої держави, які суперечать відповідним нормам міжнародного права, розглядаються міжнародним співтовариством як нікчемні і до держави-порушниці можуть застосовуватися різноманітні засоби міжнародного впливу аж до силового втручання, як це мало місце, наприклад, під час повалення режимів С Мілошевича в Югославії чи Талібану в Афганістані. Подібні заходи ґрунтуються на положеннях глави Статуту ООН, згідно з якими ООН забезпечує мир, безпеку і розвиток навіть щодо тих держав, які не є її членами.

Ряд вчених підкреслює, що загальну теорію держави і права тепер не можна розвивати суто на національній основі, бо міжнародне право і порівняльне правознавство розширює її джерелознавчу базу [107].

Зв'язок міжнародного і внутрішньодержавного права повинен передбачати їх координацію, взаємоузгодженість, взаємодоповнюваність.

У сучасному світі найбільш прийнятним з існуючих вчень про співвідношення міжнародного та внутрішнього права є доктрина, ґрунтована

на синтезі теорій дуалізму та примату міжнародного права. При цьому треба виходити з доктрини єдності права як соціокультурного явища, що породжує єдиний у своїй основі правопорядок, який, у свою чергу, складається з відносно самостійних міжнародного та внутрішнього правопорядків. Міжнародний і внутрішній правопорядки не знаходяться в ієрархічній залежності та тісно взаємодіють. Унаслідок цього виникають сфери спільного міжнародно- та національно-правового регулювання із безсумнівним приматом міжнародного права (прав людини, деяких питань міжнародного морського права тощо). У той же час зберігаються галузі виключного міжнародно-правового та національно-правового регулювання. Неминучим є розширення області спільного правового регулювання за рахунок проникнення міжнародного права до внутрішнього правопорядку.

Особливістю національного законодавства України, що складається із чинних міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є те, що його норми не трансформуються в нові, суто національні норми України, а реалізуються самостійно, в окремих випадках – разом із національним правовим актом, прийнятим у зв'язку з імплементацією міжнародного договору в правову систему держави. Таке законодавство не може змінюватися в односторонньому порядку за встановленою процедурою розгляду, ухвалення та набрання чинності звичними законами.

Це зумовлюється тим, що міжнародний договір є щонайменше двосторонньою угодою, його умови розробляються, підписуються та ратифікуються різними державами (нерідко із застереженнями окремої держави або декількох держав), причому ратифікація здійснюється за власною процедурою кожної держави-учасниці договору. Відмова держави від окремих положень чинного міжнародного договору або договору в цілому є можливою лише у формі денонсації, що здійснюється в порядку, встановленому, як правило, самим договором.

Прикладом виконання на території України міжнародно-правових актів може слугувати Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. Хоча пройшло лише декілька років із того часу, коли Україна ратифікувала цей документ, проте реалізація її положень у національній правовій системі здійснюється послідовно й досить успішно. Суди України, інші органи державної влади, здійснюючи свої повноваження, нерідко застосовують положення Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, правові позиції Європейського суду з прав людини для вирішення конкретних питань у контексті відповідних положень національного законодавства України, що регулюють ті або інші суспільні відносини.

Нині в межах національної правової системи принципово важливо розмежовувати два поняття: «право держави як сукупність створюваних його органами правових актів і норм» та «право, вживане в державі» як сукупність усіх нормативних розпоряджень, що підлягають реалізації у сфері національних відносин і діючих у межах юрисдикції України та компетенції його органів. Друге поняття є ширшим, оскільки охоплює не лише національне право країни, а й норми міжнародного права, що визнаються та вживаються державою, а також норми права іноземних держав. Вказана обставина обумовлює виявлення й дію на території держави складних міжсистемних нормативних комплексів, що регламентують відносини у сферах сумісного предмета регулювання відповідних систем права. При цьому кожна нормативна складова такого комплексу зберігає свою самостійність і системну приналежність, а безпосереднє або опосередковане вживання норм міжнародного й іноземного права на території держави визначається їх регулятивним призначенням та є можливим лише у випадках, передбачених конституцією, законодавством і міжнародними договорами відповідної країни.

Ці положення визначають суть концепції імплементації, яка в змістовному плані є набагато точнішою, ніж решта теоретичних конструкцій,

що описують механізм реалізації норм міжнародного права в межах національної правової системи.

Таким чином, національні й міжнародна правова система тісно взаємодіють одна з одною, насамперед у сфері реалізації норм міжнародного права через національне право. Необхідність такої взаємодії обумовлюється самим характером міжнародного права, яке через регулювання відносин між рівними державами не здатне владно примушувати до здійснення правових розпоряджень суб'єктів національного права (людей та організацій). Характер включення норм міжнародного права в національну правову систему залежить від політичних, правових і соціальних умов самої держави. Держава може дозволити безпосередню дію норм міжнародного права в межах власної юрисдикції або створити національні норми відповідного змісту. Чи відбувається при цьому зміна сутності норм, перетворення міжнародних норм на норми національні – залишається предметом теоретичного осмислення, що має спірний характер. Позиція прихильників такого перетворення, «трансформізму» останнім часом усе більше піддається критиці, оскільки міжнародне й національне право є взаємодіючими, проте самостійними та незалежними системами. Внаслідок цього норми міжнародного права не перестають існувати після їх імплементації в національне законодавство. Позиція прихильників «імплементації» заслуговує на більшу довіру у зв'язку з тим, що імплементація розглядається не лише як сукупність правових дій щодо включення норм міжнародного права до законодавства країни, а й як додаткові дії організаційно-правового характеру щодо фактичного виконання цих норм. Отже, реалізація міжнародних норм у сфері юрисдикції держави – поняття дещо інше, ніж реалізація національних норм згідно із загальною теорією права. Крім власне реалізації, тобто фактичного здійснення розпоряджень права, вона включає також елементи правотворчості, щоб санкціонувати реалізацію міжнародного права на території окремої країни. У цьому виявляється особливість міжнародного права, що регулює відношення між суверенними й рівними

учасниками – державами, здатними діяти лише через встановлені національним законодавством механізми [86].

Порівняння системи прав людини й основних свобод, передбачених Конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод та протоколами до неї, з правами та свободами людини й громадянина, закріпленими законодавством України, свідчить про те, що вітчизняне законодавство містить у цілому аналогічний перелік прав і свобод, хоча окремі з них відрізняються від конвенційних визначень термінологічно. Норми національного законодавства України співпадають, зокрема, з нормами Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод щодо таких явищ: захисту прав людини (ст. 1); права на життя (ст. 2); заборони тортур (ст. 3); права на справедливий судовий розгляд (ст. 6); призначення покарання лише згідно із законом (ст. 7); свободи мирних зборів і свободи об'єднання (ст. 11); права на ефективні засоби правового захисту (ст. 13); права на вільні вибори (ст. 3 Протоколу № 1); права на свободу пересування та свободу вибору місця проживання (ст. 2 Протоколу № 4) тощо.

Під час узгодження національного законодавства з положеннями Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод не можуть не враховуватися багато інших міжнародних актів із прав і свобод людини, до яких також приєдналася Україна та які стали частиною її національного законодавства. Характерним для практики судів загальної юрисдикції є вживання в більшості випадків положень ст. ст. 6, 10 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, ст. 1 Протоколу № 1 до неї та рішень Європейського суду з прав людини. Ідеться, зокрема, про критерії справедливого судового розгляду, відповідності тривалості судової процедури до стандартів «розумного строку», захисту права власності, честі, гідності й ділової репутації, відшкодування моральної (немайнового) шкоди тощо [72, с. 115–119]. Звернення до рішень Європейського суду обумовлюється його роллю в європейській системі захисту прав людини та європейського правопорядку, оскільки одним із головних завдань його

практики є вироблення відповідного загальноєвропейського стандарту прав людини [104, с. 128]. До того ж Європейський суд із прав людини є головним елементом контрольного механізму дотримання положень Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод.

Погодження положень чинного законодавства України з положеннями міжнародно-правових актів, імплементація міжнародно-правових норм, зокрема щодо прав і свобод людини, у національне законодавство України, їх реалізація в національній сфері відповідає тенденціям поглиблення взаємозв'язку міжнародного й національного права, затвердження міжнародних стандартів у вітчизняній правовій системі та застосування цих стандартів на практиці державними органами. Слід зазначити, що не всі норми міжнародного права можливо застосовувати на практиці Конституційним Судом України, оскільки є норми міжнародного права, які не підпадають під правову регламентацію на території України. Із цього приводу виникає багато проблем як у законодавців, так і в практиків.

Таким чином, взаємодія норм міжнародного й національного права вичерпує себе досягненням узгодженості положень національного законодавства та міжнародно-правових актів, їх повної взаємодії із забезпеченням суверенного права народу безпосередньо або через відповідні органи державної влади встановлювати порядок і межі правового регулювання суспільних відносин гарантуванням верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України [28].

Висновки до розділу I

Отже, досліджуючи різноманітні аспекти прояву джерел права, вчені ще не напрацювали єдиного підходу до визначення цієї категорії. Однією з причин недостатньої теоретичної розробки цієї проблеми є багатозначність і нечіткість розуміння поняття «джерело права». Термін «джерело» права має глибоке коріння, тому і має багато значень. Вибір терміна «джерела права» приписують Тіту Лівію, який вперше називає Закон XII Таблиць джерелом

права. Існують думки щодо схожості понять «джерело права» та «форма права». «Форма права» відображає характер права як рівної міри або масштабу, що застосовується до учасників суспільних відносин та є засобом вираження волі суб'єктів правового життя (засобом закріплення і реалізації правових норм). Тобто форма права має інструментальний характер і безпосередньо пов'язана із джерелами права. Водночас поняття «джерело права» не може ототожнюватися з поняттям «форма права», що орієнтоване на теоретичне пізнання не лише способів зовнішнього вираження правових норм, а й способів втілення їх у життя.

Панівним в юридичній науці став підхід, згідно з яким джерелом права є формою зовнішнього вираження позитивного права, які надають його нормам загальнообов'язковий характер. В даному випадку дійсно виникає підстава для дискусії на предмет, чи може форма «готового» позитивного права бути джерелом права. Тут відповідь зовсім не очевидна, і тому це питання залишається дискусійним і актуальним.

Серед основних ознак джерел права: публічність – джерела права, створюються суб'єктами правотворчості і діють щодо всіх осіб, які знаходяться в межах юрисдикції держави; формалізований характер – джерела права являють собою відповідним чином оформлені або визнані нормативні правові акти; ієрархічність – джерела права утворюють певну ієрархію за юридичною силою, розташовуються в порядку послідовного зменшення останньої; безпосередній зв'язок з державою – джерела права приймаються від імені держави, або з її дозволу – санкціонуються нею, їх реалізація забезпечується за допомогою системи державних гарантій і санкцій. До формально-юридичних джерел права належать нормативно-правові акти, правові звичаї, правові прецеденти, нормативно-правові договори, нормативні принципи права, правові доктрини, визнані державою як обов'язкові.

З'ясування основних ознак джерел права надало можливість визначити поняття останніх у формально-юридичному значенні, а саме:

джерела права – це обов’язкові до виконання акти уповноважених суб’єктів права, що містять норми права у письмовій формі, а також акти волевиявлення владних суб’єктів, що є неписаними нормативними фактами, на основі яких (актів) виникають, змінюються та припиняються правові відносини.

Система джерел права розглядається як органічна, комплексна, багаторівнева, динамічна й відкрита система, складові елементи якої – підсистеми, об’єднані певними зв’язками та розташовані у певному встановленому порядку, що забезпечує її функціональність та визначає її місце у правовій системі.

До складу системи джерел права у формально-юридичному розумінні включають такі підсистеми: нормативно-правових актів, нормативно-правових договорів, правових прецедентів, правових звичаїв, правових принципів. Як елемент системи джерел права, кожна підсистема джерел права може бути розглянута як система, що має свою власну структуру, яка визначається специфікою елементів та їх взаємодією.

В умовах глобалізації розвиток світових інтеграційних процесів сприяв інтеграції систем джерел права різних правових сімей, що відбувається за декількома напрямками. Серед них: активне взаємопроникнення правових доктрин країн з різними правовими системами, що сприяє виробленню універсальних норм, заснованих на визнанні принципів пріоритету прав і свобод людини і громадянина, верховенства права, соціальної справедливості, рівності всіх перед законом, політичної багатоманітності тощо; зростання ролі міжнародного права в регулюванні суспільних відносин, розширення сфери його впливу; пряме й безпосереднє введення нормативного матеріалу, що полягає в запозиченні однією правовою системою нормативних складових інших правових систем; поява та розвиток у національних правових системах нових видів джерел права тощо.

РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ У СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА УКРАЇНИ

2.1. Юридична природа і зміст міжнародно-правових стандартів як джерел права

Внутрішньодержавна (національна) і міжнародна правові системи являють собою різнопланові, самостійні системи. Взаємодія цих систем можлива лише при наявності в них сполучних елементів. Взаємозв'язок систем забезпечується за допомогою міжнародно-правових стандартів. При цьому пріоритетність міжнародної системи не відкидає можливості самостійного розвитку внутрішньодержавної правової системи. Міжнародне право як особлива система, яка визначає взаємодію держав з різними правовими системами через міжнародно-правові стандарти, задає їм основні параметри функціонування в рамках світового співтовариства, і в той же час діяльність конкретних держав сприяє накопиченню позитивного досвіду такої взаємодії, а юридична практика кореспондує досвід в міжнародну правову систему.

Сучасний стан розвитку міжнародного права свідчить про те, що з багатьох проблем міждержавних відносин, пов'язаних з питаннями міжнародної безпеки, захисту навколишнього середовища, основних прав і свобод людини, регулювання життєво важливих сфер існування людства, прийняті універсальні міжнародно-правові норми, дотримання яких стало основою існування цивілізації. Поширення єдиних стандартів і цінностей в сфері правового регулювання покликане забезпечувати більш повний захист прав і свобод людини. Можливість звернення до міжнародно-правових механізмів, безумовно, може сприяти поліпшенню правозахисного «клімату» в багатьох країнах, де інтереси людської особистості не завжди враховуються в належній мірі.

Захист прав людини є одним з головних завдань світової спільноти. У сучасному світі, коли проблема прав людини вийшла далеко за межі окремої держави, виникла необхідність у створенні універсальних міжнародно-правових стандартів, які також визнаються як основні права людини. Ці

стандарти відображені у низці важливих міжнародно-правових актів, що встановили загальнолюдські стандарти прав та інтересів особи, визначивши ту межу, за яку держава не може виходити. Таким чином, права людини стали об'єктом регулювання не лише окремої держави, а й міжнародного співтовариства.

Існує проблема забезпечення єдності поглядів держав на права і свободи людини. Наука міжнародного права розробила спеціальний термін «міжнародні стандарти в галузі прав людини» і наразі під цим терміном розуміють сукупність існуючих норм у галузі прав людини.

Слід зазначити, що на сьогоднішній день теоретичний масив інформації дозволяє досліджувати міжнародно-правові стандарти як нетрадиційне джерело права в правовій системі сучасної України в контексті взаємодії міжнародно-правової та внутрішньодержавної (національної) правової систем. Є підстави вважати, що в умовах формування правової державності і розвитку міжнародного співробітництва міжнародно-правові стандарти стають предметом теоретико-правових досліджень. Це обумовлено, перш за все, тим, що в міжнародно-правових стандартах втілюються загальновизнані принципи і норми, що займають особливе місце в правовій системі України.

Ці норми розроблено за участю держав у міжнародному співіснуванні. Вони містяться у відповідних міжнародно-правових документах або звичаях.

Механізм формування сучасного міжнародного права пройшов багато етапів розвитку, починаючи зі звичаю, що сформувався у відносинах між державами, і до кодифікації цих відносин та їхнього нормативного закріплення. Механізм цей досить складний, що може передбачати наявність зворотного процесу: коли норми двосторонньої угоди між державами стають фундаментом для міжнародного звичаю та у подальшому йому надається правова природа. Цей механізм формування норм міжнародного права стосується таких його галузей, як: морське, дипломатичне, консульське право, право договору тощо [101].

Майже усі норми у галузі прав людини почали з'являтися як писане право, що утворюється в рамках міжнародних організацій і лише згодом договірні норми стають звичаєвими.

Ціла низка положень стала загальновизнаними звичаєвими нормами. Це означає, що навіть коли держава не є учасником певного договору з прав людини, вона повинна підкорятися звичаєвим нормам в цій галузі, що виникли і є загальновизнаними. З цього приводу можна сказати, що такі універсальні положення є світовим надбанням і не можуть не застосовуватись державою. Визнання норми юридично обов'язковою здійснюється у законодавчому процесі, але якщо йдеться про ратифікацію вищим законодавчим органом країни будь-якого документа міжнародного правового характеру в галузі прав людини, то подальшого розвитку цей документ дістає під час застосування у судовій практиці. Складається певна судова практика, а з цього приводу можна говорити про виникнення звичаєвої норми, якщо така практика є однаковою у низці держав. За сучасного розвитку міжнародного права не можна вважати, що більшість норм у галузі прав людини набули статусу звичаєвих [5].

Якщо стандарти прав людини мають відігравати орієнтуючу, а нерідко й юридично-регулюючу роль, то їх інтерпретація повинна бути – принаймні у рамках певної сфери суспільних відносин – справді достатньо уніфікованою. Особливо це стосується стандартів міжнародних. Від розуміння терміно- поняття «міжнародні стандарти прав людини» неабияк залежить і їхня класифікація. А вона може набувати і практичного значення, оскільки відображатиме такі їх видові особливості, які не можуть не братись до уваги у правозабезпечувальній діяльності.

У довідковій літературі загальновживане терміно-поняття «стандарт» звичайно інтерпретується як певний еталон, із яким порівнюють інші, однотипні, одновидові об'єкти або як щось встановлене органами влади, звичаєм чи загальною згодою як модель, зразок, засади, взірець – найчастіше як технічний або техніко-правовий документ, котрий визначає постійні

основи діяльності або характерні риси виробів, процесів та послуг для загального і постійного користування [116].

Основоположні права людини стосуються, так чи інакше, кожного індивіда. Тому, коли йдеться про їхні «стандарти», насамперед і постає питання про гранично загальні з них. А такі стандарти, ясна річ, можуть фіксуватись саме в актах міжнародного права.

Як відомо, всесвітня система захисту прав людини почала активно розвиватись у другій половині ХХ ст. – після завершення Другої світової війни, насамперед, коли ООН ухвалила Загальну декларацію прав людини (далі – ЗДПЛ). Адже тоді стало зрозумілим, що без застосування в міжнародному праві, в усіх державах світу певних праволюдних показників, яким мають відповідати всі національні позитивно-правові системи, існуватиме ризик повторення жахливих порушень прав людини, які мали місце під час Другої світової війни. І вже у преамбулі ЗДПЛ було чітко відзначено, що викладені у ній принципи і положення належить розглядати як «загальний стандарт» (англ. – «common standart»), «загальний ідеал» (франц. – «comme l'idéal»), прагнути досягти якого мають усі народи і держави. Інакше кажучи, укладачі ЗДПЛ вбачали у ній виклад всесвітніх стандартів прав людини. Про це, зокрема, говорила у своєму виступі на III сесії Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 р. голова Комісії ООН з прав людини Е. Рузвельт, зазначивши таке: «схвалюючи Загальну декларацію з прав людини, надзвичайно важливо пам'ятати про основоположність документа... це декларація основних принципів прав людини та свобод, яка має бути схвалена Генеральною Асамблеєю формальним голосуванням її членів та повинна служити загальним стандартом для досягнення усіма народами всіх держав» [24].

ЗДПЛ послугувала фундаментом для подальшої розробки вже міжнародно- договірних праволюдних документів, які вміщували б дещо розширені й конкретизовані всесвітні стандарти прав людини.

Отож, поступово сформувався так званий Міжнародний білль про права людини. Спочатку до нього належали, окрім самої ЗДПЛ, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права і Факультативні протоколи до нього; Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права; Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації; Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання; Конвенція про права дитини. Нині ж до складу означеного Білля включають також Міжнародну конвенцію про захист прав всіх трудящих мігрантів та членів їх сімей, Міжнародну конвенцію про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, Конвенцію про права інвалідів.

4 листопада 1950 р. Комітет міністрів Ради Європи в Римі прийняв Європейську Конвенцію «Про захист прав і основних свобод людини», що набрала чинності для перших десяти держав у 1953 р. Конвенція відкрита лише для держав, які є членами Ради Європи. Конвенція захищає лише громадянські та політичні, а не соціально-економічні права. Щодо соціально-економічних прав, то в рамках Ради Європи 1961 р. була прийнята Європейська соціальна хартія, що набрала чинності 1965 р. на відміну від Європейської Конвенції, яка передбачає систему індивідуальних скарг, що подаються до Європейського Суду з прав людини. Хартія передбачає для своєї імплементації лише систему доповідей держав-учасників, що розглядаються спеціально створеним для нього Комітетом експертів. Статті Європейської Конвенції сформульовано у формі зобов'язань держав та безумовних прав людини. Статті Хартії мають умовний характер [5].

Необхідно також зазначити, що у Страсбурзі в 1996 р. у рамках Ради Європи було прийнято Європейську соціальну хартію (переглянуту). В її преамбулі підкреслюється необхідність зберегти неподільний характер громадянських, політичних, економічних, соціальних та культурних прав людини, а також надати новий поштовх Європейській соціальній хартії. За

допомогою переглянутої Хартії зміст старого документа дещо оновився. З метою пристосування до нових умов у новому документі враховуються суттєві зміни у соціальній сфері [7,10].

Невипадково стосовно таких міжнародних договорів висловлювалася думка про те, що правильніше говорити не про права і свободи, закріплені у них, а власне про міжнародні стандарти у галузі прав людини, оскільки термін «стандарти» найбільш точно відображає роль вказаних документів. Тому переважно поняття стандартів прав людини пов'язують саме із міжнародно-правовими актами, які найповніше відображають надбання людства у цій сфері [85].

Для розуміння природи й особливостей міжнародних стандартів прав людини неабияке методологічне значення має прийнята 4 грудня 1966 р. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН №41/120 «Встановлення міжнародних стандартів у сфері прав людини». У цьому акті було викладено ті керівні принципи, які мали би враховуватись при розробці міжнародних документів у означеній сфері. Зокрема, такі документи повинні: «а) узгоджуватись із існуючим зводом міжнародно-правових норм у сфері прав людини; б) мати фундаментальний характер і ґрунтуватись на притаманних людській особистості гідності та цінності; в) бути достатньо чіткими, аби слугувати джерелом прав і обов'язків, які піддаються визначенню й здійсненню; г) передбачати, де це доречно, реалістичний та ефективний механізм здійснення, включаючи системи подання доповідей; д) користуватись широкою міжнародною підтримкою» [47].

У літературі слушно зауважувалось, що процес утворення міжнародних стандартів прав людини поєднує розуміння природного (точніше сказати, «соціально-природного») походження останніх та позитивістський підхід до з'ясування змісту відповідних положень, який «забезпечує наявність правового змісту і форми приписів, що можуть виступати як стандарти та еталони» [85].

Загалом же встановлення міжнародних стандартів прав людини вважають частиною процесу універсалізації таких прав та виділяють два шляхи, якими він відбувається: а) конкретизація прав у конвенціях, які є обов'язковими до виконання для держав, котрі їх ратифікували, та встановлення відповідальності цих держав за їх порушення; б) розробка вимог щодо досягнення цілей, викладених у ст. 28 ЗДПЛ: створення соціального та міжнародного порядку, в якому такі права можуть бути повністю реалізовані завдяки зміні умов, що позначаються на їх реалізації [29].

Першою ознакою розглядуваних стандартів зазвичай називають фіксацію показників а) певного змісту чи б) певного обсягу, чи в) водночас і змісту, й обсягу прав людини. ці стандарти становлять закріплені у міжнародних актах та інших міжнародних документах ті «праволюдні» показники, до досягнення яких зобов'язуються або заохочуються держави [98].

Міжнародні стандарти прав людини встановлюють, власне, «мінімальний стандарт», є «мінімально допустимим консенсусом»; вони не лише закріплюють перелік назв загальновизнаних прав, а й фіксують їх певний необхідний обсяг, мінімальний рівень, на якому останні мають реалізовуватись.

Окрім цього, стандартизуватись також можуть певні вимоги до засобів гарантування прав людини (зокрема, позитивні обов'язки держави із забезпечення, охорони та захисту таких прав) [34].

Обов'язковість (або принаймні бажаність) дотримання державами міжнародних праволюдних стандартів також є однією з їхніх важливих ознак. Отож вони, з огляду на їх деонтичний статус, можуть бути настановами або формально-обов'язковими, або ж рекомендаційними, які мають братись до уваги і при міжнародно-правовому та національному конструюванні усіх інших юридичних норм стосовно прав людини. Тому

таку властивість цих стандартів деякі автори називають «модельністю» [82, с. 69].

Проблема співвідношення міжнародно-правового та внутрішньодержавного регулювання виникає за зіткнення двох галузей права – конституційного та міжнародного. У процесі розв'язання цієї проблеми досліджується співвідношення міжнародних стандартів прав і свобод людини з нормами національного права, адже останні забезпечують дії міжнародних стандартів прав людини в конституційному праві.

Згідно з Конституцією України, на території України діють ратифіковані міжнародні договори. Однак, щоб вони справді діяли, недостатньо лише назвати їх частиною внутрішньодержавного права. Загальновизнані норми міжнародного права за своїм характером не є такими, що діють самі по собі, вони сприймаються правовою системою не як норми-регулятори, а як норми-принципи. Єдиний спосіб їх виконання – це видання відповідного законодавчого акта, а не посилання на міжнародні норми права.

Необхідно відзначити й специфіку санкцій за порушення означених стандартів. Такі санкції здебільшого мають або політико-юридичний (стосовно обов'язкових приписів), або ж суто політичний (стосовно приписів рекомендаційних) характер. Так чи інакше, обов'язок чи рекомендація щодо їх дотримання і певна відповідальність за ухилення від цього покладаються саме на держави.

Окрім, власне, юридичних норм, до розглядуваних стандартів належать також і певні принципи [97].

Останні пропонується навіть визнавати самостійним джерелом права у сфері прав людини [46 с. 105].

Однією з ознак міжнародних стандартів прав людини є також їх універсальність (всесвітня чи регіональна). Про це вкотре було вказано у згаданій вище Декларації Генеральної Асамблеї ООН «Верховенство права на національному та міжнародному рівнях». У ній зазначено, зокрема, таке: «Ми підтверджуємо урочисте зобов'язання наших Держав виконувати свої

обов'язки зі сприяння загальній повазі, дотриманню і захисту усіх прав людини і основоположних свобод для всіх. Універсальна природа цих прав і свобод не підлягає сумніву. Ми наголошуємо на обов'язку всіх Держав у відповідності зі Статутом поважати права людини і основоположні свободи для всіх, без будь-яких відмінностей» (п. 6).

Утім ця ознака вимагає додаткових пояснень і застережень. Універсальність таких стандартів має діалектично поєднуватися зі, здавалось би, протилежною ознакою – можливістю неуніверсальної (неоднозначної, різнозмістовної) інтерпретації їх конкретного змісту й обсягу у різних культурних контекстах. Так, Комітет з прав людини ООН, утворений на підставі Пакту про громадянські і політичні права та Факультативного протоколу до нього, прямо вказав, що право на сімейне життя може відрізнятися залежно від соціо-економічних та культурних умов [26, с. 179].

А Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) прийняв доктрину «меж свободи розсуду» («margin of appreciation»), яка передбачає, зокрема, тлумачення Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) із урахуванням традицій відповідної держави, аби в процесі національної імплементації брались до уваги певні національні, історичні, культурні особливості держави. І справді, дослідники означеної проблематики наводять численні приклади неоднакової інтерпретації міжнародних стандартів прав людини залежно від традицій і цінностей не тільки різних цивілізацій, а й навіть окремих країн. Скажімо, вихідне для європейських стандартів прав людини поняття свободи розуміється вельми специфічно в ісламському світі, у китайській, індійській, африканській цивілізаціях [51, с. 40].

Важко досягнути консенсусу і тоді, коли питання стосується різних релігій. Але в будь-якому разі міжнародні стандарти прав людини є «брендом», спільним для усього людства. Тому в цьому випадку важливо шукати й знаходити – через діалог цивілізацій – «консensusну» мову з цих питань. Окрім проблеми різнотлумачення змісту стандартів прав людини у

різних культурних контекстах, існує також проблема встановлення оптимального співвідношення інтересів індивідуальних та загальних, врахування потреб і особливостей кожного окремого індивіда, що нерідко може викликати труднощі в реалізації розглядуваних стандартів. Адже необхідним є встановлення «справедливого» балансу різноманітних інтересів різних суб'єктів соціуму. А він передбачає певну стандартизацію неоднакових, але функціонально тотожних явищ. До неї вдається, зокрема, ЄСПЛ у своїй практиці за посередництвом, так би мовити, «всезагальності унікалізації», оскільки сама по собі вимога досягнути такого балансу є не одноразовою, не індивідуалізованою, а вкрай загальною, принципово безвинятковою, тобто нормативною [51, с. 12].

Інакше кажучи, йдеться про стандартизацію соціальної значимості зовнішньо (формально, емпірично) неоднакових фактів, відносин, ситуацій. У такий спосіб реалізуються діалектика сутності та форми явища: усяка сутність завжди є сформованою, а усяка форма завжди є сутнісно-змістовною. Специфічною властивістю міжнародних стандартів прав людини, яка торкається вже мовно-термінологічної та логіко-поняттєвої форм їх побудови й викладу, є гранична абстрактність застосовуваних у них терміно-понять (серед яких часто превалюють терміно-поняття суто оціночного характеру).

Утім офіційне тлумачення таких стандартів задля практичних цілей все одно здійснюватиметься нерідко з урахуванням конкретно-історичних умов і обставин їх застосування.

Офіційне тлумачення змісту терміно-понять, використовуваних при викладі міжнародних стандартів прав людини, здійснюється легально уповноваженими на це суб'єктами (наприклад, ЄСПЛ, Європейським комітетом соціальних прав). З часом – під впливом соціальних змін – це тлумачення може істотно змінюватись. У літературі відзначається, що стандарти прав людини – з огляду на їх соціальну природу – не залишаються

назавжди незмінними, постійно статичними, що вони мають підтримувати тісний зв'язок із рішеннями національних суддів, із громадською думкою.

2.2. Міжнародно-правові стандарти як складова правової системи України

Інтеграційні процеси, що відбуваються у різних регіонах та на різних континентах між країнами з різними правовими традиціями, відрізняються за темпами, змістом та глибиною. Створення спільного правового простору для регулювання міжнародних відносин через гармонізацію правових приписів норм міжнародного права і національного законодавства є об'єктивною потребою і вимагає цілеспрямованої та скоординованої діяльності різних держав і міжнародних організацій.

Дослідження особливостей зближення правової системи України із правом країн європейської співдружності слід розглядати як важливу складову зусиль у напрямку поступової інтеграції України до європейського політичного, економічного та правового простору. Укладення Україною Угоди про партнерство і співробітництво з Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, а також ухвалення інших документів, які визначають правові засади співпраці між Євросоюзом та Україною, створили належні передумови для гармонізації українського законодавства з правом Європейського Союзу. Угода про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом (далі – УПС) приділяє особливу увагу гармонізації законодавства України із законодавством Співтовариства, розглядаючи гармонізацію як важливу умову зміцнення економічних зв'язків між сторонами (ст. 51.1), створення однакових правових умов для суб'єктів співробітництва між Україною та ЄС. Про це свідчать і положення ст. 51.2 УПС, з яких випливає, що цей процес має забезпечити «приблизну адекватність законів» [19].

Необхідною умовою належного функціонування правового механізму взаємодії правових систем Ради Європи, Євросоюзу та України є фіксація основних його положень у Конституції та спеціальних законах України,

визначення в них співвідношення міжнародного універсального права, права Ради Європи, Євросоюзу та України. Така концепція має охопити інституційну (законодавчі, виконавчі, судові, контрольні-наглядові органи), функційну та нормативну частини правової системи України загалом [93].

Справедливою є думка про те, що «міжнародні стандарти в відсутність конституційної або іншої регламентації, при колізіях або в ситуаціях спільного застосування можуть мати значення самостійного нормативного регулятора, а не тільки виступати в якості нормативного мінімуму, що визначає рівень державної регламентації».

Ратифікація Україною 17 липня 1997 року Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод стала важливим етапом на шляху входження нашої держави у європейський політико-правовий простір.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) є міжнародним договором, на підставі якого більшість європейських держав зобов'язалися дотримуватися прав та основоположних свобод людини. Ці права гарантуються як самою Конвенцією, так і протоколами до неї (Протоколи № 1, 4, 6, 7, 12 і 13), згода на обов'язковість яких надана державами – сторонами Конвенції.

Побудова правової демократичної держави призвела до необхідності переосмислення ролі України в міжнародному співтоваристві. Поглиблення взаємозв'язку держав веде до розширення взаємодії їхніх правових систем. Все більша кількість міжнародних норм призначена для застосування й виконання державами, що входять у співтовариство держав. У відповідності зі ст.9 Конституції України (далі – Конституція) міжнародні норми стали безпосередньо діючими. Вони мають пряму дію й верховенство над національним законодавством. Повага загально визнаних норм є необхідною умовою членства в міжнародному співтоваристві, тому знання принципів і норм міжнародного права, приведення у відповідність із ними законодавства України, є важливим рішенням на шляху побудови правової держави й

створення нової правової системи процесуальних гарантій, прав людини й громадянина [47].

Питання про роль міжнародних правил у розвитку суспільства, про значення загальноновизнаних принципів і норм має тривалу історію. Радянські юристи-міжнародники 20-30 років ХХ століття дотримувалися таких радикальних поглядів і вважали за необхідне переглянути характеристику положень міжнародних угод як способу створення нових правил у національному законодавстві. З іншого боку, такі вчені, як Є. Пашуканіс, О. Сабанін, Г. Тункін відстоювали значення міжнародних угод, як методу створення, зміни й ліквідації міжнародних норм.

Зокрема, Є. Пашуканіс зазначав: "Оскільки держави не мають над собою авторитету, що встановлював би для них норми поведження, постільки джерелами міжнародних відносин є звичай і договір" . О. Сабанін писав, що "всяка норма" стає "міжнародною", коли вона визнається "як така всіма цивілізованими народами" . Г. Тункін відзначав: "згоду однієї держави на визнання тієї або іншої норми, що регулює міжнародні відносини, дається під умовою аналогічної згоди іншої держави на поширення дії міжнародного припису". Концепція Г. Тункіна створила передумови для зміни ставлення радянських учених до міжнародно-правової системи в цілому. Вона дозволила їм розглядати рішення міжнародних питань і вивчати міжнародно-правові відносини, інтерпретуючи правотворчі процеси, що відбуваються у відносинах між країнами.

Виходячи із вищезазначеного, можна зробити висновок про те, що в радянській правовій доктрині існували теорії, які визнавали, що сам по собі міжнародний акт створює права й обов'язки тільки для його учасників (держав), але не може безпосередньо регулювати права й обов'язки громадян інших держав. У науці міжнародного права радянського періоду теза про неможливість безпосередньої дії норм міжнародного права на території нашої держави була практично загальноновизнаною.

У Статуті Організації Об'єднаних Націй, прийнятому після Другої світової війни та повалення тоталітарних фашистських режимів, які звели нанівець права людини та навіть саме її існування, було проголошено, що однією з цілей діяльності ООН є міжнародне співробітництво для сприяння загальній повазі та дотриманню прав людини і основних свобод для всіх. Ще тоді Україна як одна з держав – засновниць ООН відповідно до ст. 55 Статуту ООН узяла на себе ці Зобов'язання.

Для забезпечення проголошеної мети Генеральна Асамблея ООН прийняла 10 грудня 1948 р. Загальну декларацію прав людини, в якій уперше в історії було встановлено перелік основних прав і свобод людини, що підлягають дотриманню в усьому світі, а також було погоджено юридичний зміст цих прав і свобод та визначено легальні випадки допустимих їх обмежень. Загальна декларація була прийнята у формі резолюції Генеральної Асамблеї ООН і тому мала на той час рекомендаційний характер. На її основі ООН підготувала і в 1966 р. відкрила для підписання та ратифікації Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, які було ратифіковано Україною в 1973 р. Понад сто країн світу ратифікували кожен із цих пактів. Завдяки міжнародному визнанню норм Загальної декларації в конституціях більше 120 країн світу перелік, зміст і допустимі обмеження прав і свобод, які містяться в Декларації, перетворилися на загальновизнані звичаєві норми міжнародного права, тобто на міжнародні стандарти прав людини, яких мають дотримуватися всі країни світу.

На Всесвітній конференції з прав людини (Відень, 1993 р.) представники 171 держави, в тому числі й України, підтвердили універсальність та загальнообов'язковість міжнародних стандартів прав людини і наголосили, що їх виконання є важливим чинником існування демократичного суспільства в будь-якій країні.

Загальне визнання міжнародних стандартів обумовлює Зобов'язання всіх держав світу погодитись на міжнародний контроль за додержанням цих

стандартів у національній правовій системі. Крім того, відповідно до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Факультативного протоколу до нього 1966 р., Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Конвенції про права дитини 1989 р., Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. Україна, ратифікувавши їх, взяла на себе Зобов'язання надавати конвенційним органам доповіді про дотримання прав і свобод, передбачених цими конвенціями, і виконувати зауваження цих органів, а також брати участь у інших формах міжнародного контролю.

Вступ до міжнародних організацій, а також підписання міжнародних договорів і конвенцій зумовлює добровільну правову зв'язаність держави взятими на себе відповідними зобов'язаннями, що призведе до обмеження суверенітету національної держави. Разом з тим, ця ситуація дозволяє національним державам реалізувати свої функції, спираючись на нові можливості міжнародного характеру, засновані на узгоджених рішеннях інших держав і міжнародних організацій.

Крім того, приєднавшись до Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р., Україна взяла на себе Зобов'язання щодо імплементації цього документа в національне законодавство. Особливістю цієї конвенції є встановлення механізму міжнародного контролю, найважливішим елементом якого є діяльність Європейського суду з прав людини, який розглядає заяви будь-яких осіб, неурядових організацій або груп осіб про порушення положень конвенції або Протоколів до неї. Держави – учасниці конвенції зобов'язались ніяким чином не перешкоджати ефективному здійсненню цього права.

Особливі форми міжнародного контролю передбачено Європейською конвенцією про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що

принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 р., яку Україна ратифікувала 5 травня 1997 р. Відповідно до цієї конвенції діє Європейський комітет про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. У ньому працюють представники всіх держав-учасниць, у тому числі й України. Комітет проводить інспекції на місцях на предмет дотримання конвенції усіма державами-учасницями і відповідно до наслідків інспекцій готує доповідь про стан дотримання конвенції, яку в конфіденційному порядку надає уряду держави, в якій відбулася інспекція. Уряд повинен вжити необхідних заходів щодо викорінення зазначених порушень і доповісти комітетові. У разі відмови держави співробітничати з комітетом, останній може оприлюднити факти порушень і обов'язково доповідає Комітету міністрів Ради Європи про наслідки своєї роботи. Таким чином, сьогодні Україна взяла на себе Зобов'язання брати участь у міжнародних засобах імплементації універсальних і європейських конвенцій у галузі прав людини.

Випадки невиконання міжнародних стандартів прав людини завдяки цій системі міжнародного контролю стають широко відомі в світі і зумовлюють негативні наслідки для держави-порушниці. Рішення Європейського суду з прав людини у разі встановлення порушень прав людини мають наслідком відшкодування матеріальної і моральної шкоди державою-порушницею.

Автори Конституції сприйняли «ритм» міжнародних документів про права людини, систему й послідовність викладу цих прав і свобод. Проте іноді вони відходили від такої послідовності. Це стосується ст. 51 Конституції, де йдеться про права й обов'язки, що пов'язані зі шлюбними відносинами. В Основному Законі ця стаття розміщена серед тих, де зафіксовані права, які у вітчизняній і (нерідко) зарубіжній юридичній науці визначаються як соціально-економічні та соціально-культурні права.

У міжнародному праві відображено інший підхід до визначення прав, що впливають зі шлюбного стану і сімейних відносин: відповідну статтю містить Міжнародний пакт про громадянські й політичні права (ст. 23).

У Конституції України можна знайти положення, відсутні у міжнародних документах про права людини. Це зумовлено тим, що вони мають різне регламентне призначення. З іншого боку, міжнародні документи про права людини загального характеру (вони складають Міжнародну хартію прав людини) визначають загальні стандарти у відповідній сфері. Тому їхні положення сформульовано, у загальній формі, без юридичної конкретики. І хоча у такий спосіб характеризуються норми конституцій, рівень узагальненості міжнародних норм є об'єктивно вищим.

У деяких випадках відсутність в міжнародних документах про права людини положень, що були б аналогами тим, які наявні в Конституції України, пояснюється, на нашу думку, дією фактора часу. Вищесказане стосується конституційного закріплення окремих прав останньої генерації. До таких належить право на безпечне для життя та здоров'я довкілля, зафіксоване у ст. 50 Основного Закону. Такого права не знайти в текстах головних міжнародних документів. Також варто зауважити, що, коментуючи наш офіційний конституційний проект, деякі зарубіжні експерти звертали увагу на нереальний характер сформульованого, як імператив права особи на відшкодування завданого порушенням щойно зазначеного права шкоди. На думку таких експертів, фіксація на конституційному рівні права на таке відшкодування може створити труднощі для різної економічної діяльності.

У міжнародних документах сказано про право на свободу думки, совісті і релігії (ст. 18 Загальної декларації, ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 9 Європейської конвенції). В Основному Законі України ці права «розведено»; у ст. 34 йдеться про «право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань», що за змістом значно ширше згадуваної свободи думки, а в ст. 35 – про «право на

свободу світогляду і віросповідання». Такий підхід відповідає усталеній конституційній традиції.

Загальною юридичною гарантією прав і свобод є право на судовий захист: у ст. 55 Конституції України записано, що «права і свободи людини і громадянина захищаються судом». Про право на судовий захист йдеться у ст. 8 Загальної декларації і в ст. 14 Міжнародного пакту «Про громадянські й політичні права». До юридичних гарантій прав і свобод віднесено процесуальні гарантії. У науці конституційного права їх іноді визначають як права людини в досудовому та судовому процесах.

Таким чином, серед міжнародних документів детальним щодо процесуальних гарантій можна вважати Європейську конвенцію «Про права людини і основні свободи» з протоколами до неї. Серед конституційних приписів відповідного змісту можна виділити положення ст. 29 Основного Закону, де йдеться про особисту недоторканість. Ці положення сформульовано у знайомій світовому конституціоналізму ще з XVII ст. демократичній процедурі «хабеас корпус». Отже, більшість прав і свобод людини є загальновизнаними. Міжнародна правотворчість (мається на увазі правотворчість міжнародних організацій) сприяє подальшому розвитку цих прав. Розвиток інституту прав і свобод людини залежить від діяльності міжнародних організацій та внутрішньодержавної практики у цій галузі.

Відповідно до Статуту ООН і Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969р. Україна має сумлінно виконувати чинні договори, учасницею яких вона є, а також дотримуватися всіх загальновизнаних норм міжнародного права в сфері прав і свобод людини. Зокрема, згідно з Міжнародними пактами про права людини 1966р. Україна взяла на себе Зобов'язання привести своє законодавство у відповідність до міжнародних стандартів, закріплених у цих пактах. Аналогічне Зобов'язання взяла Україна згідно зі ст.1 Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950р. Отже, Україна з часу проголошення незалежності стала складовою частиною міжнародної системи захисту прав людини, взяла на

себе відповідні міжнародні Зобов'язання, зокрема в рамках європейської системи захисту прав людини, яка є найбільш розвинутою і найефективнішою у світі.

Згідно зі ст. 1, 3 Закону України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини " з метою захисту прав кожного на території України і в межах її юрисдикції Уповноважений здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина, проголошених у Конституції, законах та міжнародних договорах України, а також сприяє приведенню національного законодавства про права і свободи людини у відповідність до міжнародних стандартів у цій галузі.

У зв'язку з цим важливого значення в сучасних умовах набуває діяльність Уповноваженого щодо приведення українського законодавства у відповідність до міжнародних Зобов'язань України. Саме виконання цього завдання є принциповою передумовою всього комплексу заходів щодо дотримання прав і свобод людини в нашій країні.

Вирішенню зазначеної проблеми має сприяти також належна підготовка періодичних доповідей України з прав людини щодо виконання нею ряду найважливіших міжнародних конвенцій, учасницею яких вона є, та відповідне реагування державних органів на зауваження та пропозиції контрольних міжнародних органів, що розглядають ці доповіді. Розгляд таких доповідей у міжнародних органах, створених відповідно до конвенцій з прав людини, дає можливість об'єктивно оцінювати виконання Україною своїх міжнародних Зобов'язань, аналізувати щодо узгодженості національного законодавства і сприяти тим самим приведенню його у відповідність до міжнародних стандартів. Тому важливо, щоб Уповноважений з прав людини брав безпосередню участь у підготовці таких доповідей.

У процесі практичної діяльності Уповноваженого щодо контролю за дотриманням прав і свобод людини в Україні в ряді сфер виявляється

невідповідність норм українського законодавства міжнародним стандартам прав людини, У кожному такому конкретному випадку готуються узагальнені висновки у формі подань, які включаються до щорічної або спеціальної доповіді Уповноваженого з прав людини. Вони мають стати рекомендаціями для органів державної влади.

Поряд із цим важливим завданням Уповноваженого є контроль за забезпеченням безпосередньої реалізації міжнародних Зобов'язань України шляхом дотримання законодавства України в сфері захисту прав і свобод людини. Особливе місце тут належить правам і свободам людини, закріпленим у Конституції України, якою передбачено дійовий механізм їх забезпечення відповідно до міжнародних Зобов'язань України. В ст. 9 Конституції встановлено конституційний принцип, згідно з яким чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Саме здійснення на практиці цього принципу означає реальну інкорпорацію норм міжнародного права в національне законодавство України.

Водночас в Основному Законі не закріплено правової норми стосовно загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права в галузі прав людини, які регулюються міжнародним звичаєвим правом. Проте, на думку Уповноваженого, попри відсутність у Конституції України зазначених міжнародних правових норм, вони є також обов'язковими для нашої держави, як і договірні норми. Тим більше, що у ст.18 Конституції України передбачено, що "зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права".

Відповідно до Конституції України кожному гарантується право знати свої права і обов'язки. А закріплені в чинних міжнародних договорах стандарти прав і свобод людини мають бути доведені до відома широких верств населення.

Не можна обминути той факт, що у правозастосовній діяльності судів України загальної юрисдикції практично не застосовується Конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 р., так само, як і інші міжнародні стандарти з прав людини, зокрема прецеденти Європейського суду з прав людини.

Певні позитивні зрушення в цьому напрямі характеризує діяльність Конституційного Суду України, яким було прийнято низку рішень із посиланням на міжнародні акти з прав людини. Так, у справі К.Устименко Конституційний Суд визнав невідповідність законодавства України резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи стосовно ситуації з психічними захворюваннями.

У справі за зверненням жителів м. Жовті Води Конституційним Судом України було застосовано положення про судовий захист осіб, що містяться у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та Конвенції про захист прав і основних свобод людини.

У 1999 р. у рішенні у справі фінансування судів Конституційний Суд України послався на ст. 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р., Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН 1985 р., Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи 1994 р. та Віденську декларацію і Програму дій 1993 р. про забезпечення судів відповідними коштами для збереження їх незалежності.

Виходячи з того, що реалізація положень Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950р. є важливою гарантією захисту прав людини в Україні, доцільним привернути увагу Верховного Суду України до необхідності застосування норм Конвенції у судовій практиці.

Висновки до розділу 2

Значним кроком вперед стало проголошення Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. переваги

загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритету загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Конституція, опираючись на загальновизнані міжнародні норми, встановила положення про співвідношення українського та міжнародного права, визначивши пріоритетне значення останніх у ст.9 Конституції

З набуттям Україною незалежності було проголошено необхідність її побудови як правової держави, орієнтованої на загальнолюдські цінності.

Це стало принциповим напрямом розвитку України на засадах демократичної держави і необхідною умовою входження України до світової та європейської спільноти.

Проте для того щоб Україна дійсно стала демократичною, соціальною і правовою державою, як це встановлено в Конституції України, потрібно, щоб людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека були не тільки проголошені найвищою соціальною цінністю, а й стали реальністю нашого життя.

Зміст закріплених у Основному Законі прав і свобод людини свідчить, що в цілому він відповідає положенням Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Факультативного протоколу до нього. Певною мірою цей комплекс прав узгоджується і з Конвенцією про захист прав і основних свобод людини 1950 р. та Першим протоколом, а також Протоколами №2,4,7, 11 до неї.

Все це дає підстави для висновку, що Україна змінює державний курс у напрямі переорієнтації всієї своєї правової системи: права і свободи людини і громадянина визнані невідчужуваними та непорушними (ст. 21 Конституції України). Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Конституційні права і свободи людини і громадянина гарантуються і не можуть бути скасовані або обмежені, крім випадків, передбачених самою Конституцією.

Контрольні механізми, запроваджені Конвенцією про захист прав і основних свобод людини 1950 р., є унікальними. Тому обов'язком держави є забезпечення заходів, спрямованих на детальне ознайомлення з її положеннями як юристів-практиків, так і всіх громадян України. Складовою частиною формування правових знань та правової культури в цілому має стати також регулярне інформування громадян про розгляд справ Європейським судом з прав людини за скаргами з України та надання особам у відповідних випадках спеціальних юридичних послуг. Як свідчить практика, громадяни України, які надсилають скарги до Європейського суду, мають лише загальне уявлення про вимоги, що ставляться до цих звернень. Саме їх недотримання здебільшого є причиною відмови Європейським судом у визнанні прийнятними таких скарг.

Зрушенню цього питання з місця має сприяти поширення інформації про Конвенцію про захист прав і основних свобод людини 1950 р. та інші міжнародні договори в галузі прав людини. Проте в офіційному друкованому органі Верховної Ради України газеті "Голос України" ця конвенція і протоколи до неї взагалі не публікувалися, окрім Закону України про ратифікацію конвенції та протоколів до неї.

РОЗДІЛ 3. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ У ПРАВОВУ СИСТЕМУ УКРАЇНИ

3.1. Застосування міжнародно-правових стандартів у правовій системі України

Питання прав і свобод людини на сьогодні є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики усіх держав світової спільноти. Саме стан справ у сфері забезпечення прав і свобод, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави і суспільства в цілому.

Захист прав людини є одним з головних завдань міжнародної спільноти. Тому в цій галузі існує близько 300 декларацій, конвенцій, хартій, у різний час створених і визначених світовим співтовариством.

Загальновизнані міжнародні стандарти є взірцем законодавчого забезпечення прав людини.

Проблема співвідношення і взаємодії міжнародного та національного (внутрішньодержавного) права представляє собою одну із найважливіших сучасних проблем юриспруденції, що має не лише теоретичне, а й практичне значення. Так, наприклад, переважна частина основних прав і свобод людини спочатку були закріплені у міжнародно-правових актах - Міжнародному біллі про права людини, Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р. тощо - а вже згодом втілилися у законодавстві багатьох країн. Захист таких прав і свобод можливий не лише на національному, а й на міжнародному рівні, в т.ч. і через міжнародні суди [36].

Ставлення України до питання про співвідношення національного та міжнародного права вперше було сформульоване в Декларації про державний суверенітет України 1990 р., де був проголошений "пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права» [3].

Вчені які підкреслюють особливу роль міжнародного права, зазначають, що завдання міжнародного права полягає в тому, щоб життя і ставлення окремих держав, на які розпадається людство, поставити на юридичний ґрунт, відшукати норми права для їх врегулювання і через це забезпечити міцний мир на землі, не вічний мир, про який мріють ідеалісти, але світ, юридично організований і захищений.

Міжнародне та національне право являють собою самостійні правові системи, що характеризуються самостійним предметом, методом, цілями та завданнями правового регулювання. Проте, інтернаціоналізація суспільного життя призводить до значного розширення сфери застосування міжнародного права: міжнародно-правовими нормами починають регулюватися не лише міждержавні відносини, а відносини, які виникають у межах однієї держави, наприклад відносини між державою та людиною з приводу забезпечення її прав і свобод або відносини між державою та територіальною громадою з приводу реалізації місцевого самоврядування. В подібних випадках має місце перехреснування правового регулювання одних і тих же суспільних відносин нормами міжнародного та внутрішнього права і виникає необхідність узгодження норм міжнародного та національного права, визначення механізмів взаємовідношення між ними [34].

Дослідження співвідношення міжнародних договорів України та законодавства нашої держави ускладнюється відсутністю конституційних положень і нормативних актів, які закріплювали б (визначали) офіційну класифікацію законів України та їх співвідношення з міжнародно-правовими актами. Також науковець вважає за необхідне закріпити за Конституційним Судом обов'язок перевіряти відповідність Основному Закону всіх міжнародних договорів до набуття ними чинності.

До факторів, які зумовлюють актуальність проблеми співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права, зокрема, відносяться:

- забезпечення дотримання прав і свобод людини на глобальному рівні;

- підтримання миру та безпеки людства;
- інтернаціоналізація виробництва, залучення у систему міжнародного розподілу праці все більшої кількості держав і необхідність ефективного регулювання світової економіки;
- вирівнювання різниці у розвитку між провідними та відсталими країнами;
- розв'язання глобальних проблем охорони природи;
- урегулювання освоєння та використання відкритого моря, космічного простору, Антарктиди та інших об'єктів з міжнародно-правовим статусом;
- забезпечення культурного розвитку та культурного діалогу між країнами.

Ключовими аспектами проблеми співвідношення та взаємодії міжнародного і внутрішньодержавного права є:

- співвідношення між міжнародною та національною правовими системами;
- співвідношення міжнародно-правової та національно-правової норми;
- можливість безпосередньої дії норм міжнародного права в середині (на території) держави.

Імплементация міжнародних стандартів забезпечення прав людини, визнаних європейським та загальносвітовим співтовариством є об'єктивною необхідністю на шляху прагнення України бути рівноправним учасником міжнародних відносин з Радою Європи та Європейським Союзом. Розпочатий у нашій державі процес приведення національного законодавства у відповідність до загальновизнаних стандартів та норм окремими дослідниками називається по-різному: адаптація, уніфікація, апроксимація, гармонізація, наближення, трансформація тощо. Буквальне розуміння процесів, що відбуваються (у контексті цього синонімічного ряду), полягає у пристосуванні чинних внутрішньодержавних правових норм, інститутів та

механізмів до чинних загальновизнаних стандартів у тій чи іншій сфері, а також міжнародних зобов'язань України.

Такий процес пристосування відбувається, зокрема, шляхом включення загальновизнаних міжнародних стандартів та принципів прав людини у вітчизняне законодавство.

Практична потреба визначення співвідношення національного та міжнародного права об'єктивно постала перед Україною як новою демократичною правовою державою, зовнішньополітична діяльність котрої спрямована на інтеграцію у світову та європейську системи міжнародного співробітництва. З позицій сучасного міжнародного права не виникає сумнівів щодо обов'язкової чинності для держав загальновизнаного принципу «*pacta sunt servanda*», але загальноприйнятим є те, що держава відповідно до свого законодавства самостійно визначає, в який спосіб вона виконує міжнародно-правові зобов'язання. Протягом останнього десятиріччя Україна розвиває свою нормативну базу для вирішення питання співвідношення та врегулювання взаємодії міжнародного й національного права з метою приведення національного законодавства у відповідність зі своїми міжнародними зобов'язаннями. Цей процес швидко еволюціонує і регулюється нині нормативами таких національних актів, як: Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, Закон України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року та Конституція України [1,17].

Визначальним фактором при узгодженні норм міжнародного і внутрішньодержавного права завжди є внутрішнє право конкретної держави. Принципи, покладені в основу права цієї держави, і будуть визначати характер і суть взаємин двох правових систем між собою.

Слід враховувати, що міжнародне право не вимагає визнання на національному рівні свого примату і безпосередньої дії.

У міжнародній практиці загальновизнаним є підхід, згідно з яким держава самостійно визначає механізми, за допомогою яких вона буде

реалізувати у національній правовій системі свої міжнародні зобов'язання. Ці механізми як правило, відображаються в конституціях та спеціальних законах. В Україні імплементаційні механізми закріплюються в Конституції України, Декларації про державний суверенітет, а також Законі України від 29.06.2004 р. "Про міжнародні договори України" [17].

Згідно з ч. 1 ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. В цілому такий підхід Конституції не повністю відповідає сучасним тенденціям міжнародного права та іноземному досвіду. Так, конституції більшості зарубіжних країн, зокрема Іспанії, Німеччини, Росії, Білорусі та ін. до складу національного законодавства відносять не лише ратифіковані міжнародні договори, а й загальні принципи та норми міжнародного права. При чому останні стають складовою частиною національного законодавства в силу самого лише факту їх існування, і їх ратифікація не потрібна. В Україні ж через особливості правової техніки ст. 9 Конституції загальні норми і принципи міжнародного права, особливо втілені у формі міжнародного звичаю, практично не можуть бути застосовані.

На території України міжнародно-правові норми мають реалізовуватися відповідно до Конституції та вимог законодавства, що безпосередньо стосується міжнародних договорів. Таким чином, казати про визнання в нашій державі примату норм міжнародного права можна лише з певними застереженнями.

Протиріччя між нормами міжнародного та внутрішньодержавного права вирішуються відповідно до положень Основного Закону, як акта, норми якого є нормами прямої дії та застосовуються на всій території держави. Конституція України має найвищу юридичну силу й не визнає пріоритетної дії норм міжнародного договору стосовно себе. Подібне положення міститься в конституції Російської Федерації.

Імплементация міжнародно-правових норм в національне законодавство є досить складною процедурою, в широкому сенсі це - здійснення міжнародно-правових і внутрішньодержавних норм задля виконання міжнародно-правових зобов'язань, а також створення на міжнародному і внутрішньодержавному рівнях умов для такого здійснення.

У більш конкретному розумінні імплементация норм міжнародного права - це цілеспрямована організаційно-правова діяльність держави, яка здійснюється індивідуально, колективно або в межах міжнародної організації з метою своєчасної, всебічної і повної реалізації зобов'язань, взятих ними у відповідності з міжнародним правом [47].

В цілому, імплементация норм міжнародного права в Україні здійснюється з урахуванням таких особливостей:

- не кожний міжнародний договір, підписаний від імені України є частиною її законодавства, а лише такий, який ратифікований у встановленому порядку Верховною Радою України. При цьому слід мати на увазі, що ні міжнародне право, ні законодавство України не вимагає обов'язкової ратифікації усіх без винятку договорів. Деякі договори можуть набирати чинності з моменту підписання, приєднання, затвердження тощо. В таких випадках на підставі договору виникають міжнародні права та обов'язки держави, але його норми не включаються до національного законодавства;
- ратифікований чинний міжнародний договір може застосовуватися як частина законодавства України лише після набрання чинності законом про його ратифікацію, при цьому парламент не зобов'язаний ратифікувати міжнародний договір, укладений від імені України та поданий на ратифікацію;
- у випадку застосування інкорпорації, коли відповідно до міжнародного договору приймається акт національного законодавства, як правило, застосовуються норми останнього, незважаючи на те, то норми міжнародного договору не втрачають своєї чинності. Наприклад, при притягненні особи до

кримінальної відповідальності за тероризм, морське піратство, геноцид, работоргівлю застосовуються норми Кримінального кодексу України, а не відповідних міжнародних конвенцій;

- у правозастосовчій діяльності допускається тлумачення положень національного законодавства на підставі норм відповідних міжнародних договорів, але не допускається тлумачення положень міжнародних договорів на підставі актів національного законодавства, навіть прийнятих і на їх виконання;
- при колізії норми міжнародного права та норми Конституції України має місце примат конституції, тобто діють норми Конституції. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 9 Конституції України укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України. Цією нормою Конституція не лише усуває існуючі колізії з міжнародними договорами, а й унеможлиблює виникнення таких колізій у майбутньому, під час укладання міжнародних договорів;
- у вигадках, коли міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, застосовуються правила міжнародного договору.

Юридичний зміст основних принципів міжнародного права закріплює зобов'язання кожної держави виконувати свої міжнародно-правові зобов'язання, а засоби реалізації цих зобов'язань визначаються національним правом, якщо інше не впливає з міжнародно-правової норми. У статті 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року закріплено принцип добросовісного виконання державою своїх міжнародних зобов'язань. Відповідно до цієї норми держава-учасниця не може посилається на положення свого внутрішнього права для виправдання невиконання нею міжнародного договору [2].

Міжнародне і внутрішньодержавне право діють в своїх сферах і мають в них вищу юридичну силу. Звичайно, можливі випадки, коли у них з'являються спільні області впливу. Якщо держава, в силу приписів свого внутрішньодержавного права не може діяти відповідно до міжнародно-правовими нормами, то справа не у внутрішньодержавному праві, яке, безсумнівно, буде мати верховенство і застосовуватися судами цієї держави, а в міжнародно-правовій відповідальності держави за невиконання нею своїх міжнародних зобов'язань.

3.2. Рішення Європейського Суду з прав людини в системі джерел права України

Право сучасної України переживає період входження у європейський правовий простір. У зв'язку з цим є актуальним з огляду на необхідність приведення українського права у відповідність з нормами та принципами міжнародного права є вивчення європейського правового досвіду та європейської правової доктрини.

17 липня 1997 р. Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод і протоколи до неї. У пункті першому відповідного Закону зазначено, що Україна повністю визнає на своїй території дію ст. 46 Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р. щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського Суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції.

Ратифікувавши Конвенцію Україна визнала обов'язковою юрисдикцію Європейського суду з прав людини. Європейський суд з прав людини (далі – Європейський суд) є міжнародним органом, який за умов, визначених Конвенцією, може розглядати заяви, подані особами, які скаржаться на порушення своїх прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Наступним кроком до наближення вітчизняної системи джерел права до європейського правового простору стало прийняття Закону України «Про

виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини», ст. 17 якого у національній системі джерел права було здійснено революційні зміни, пов'язані із запровадженням прецеденту у якості джерела права. Ці зміни свідчать про відхід законодавця від доктрини юридичного позитивізму і практичне втілення принципу верховенства права [14].

Однак з боку науковців одразу ж викликало критичні відгуки саме формулювання, використане законодавцем у ст. 17 Закону: «як джерело права», оскільки ця категорія є теоретичною, до того ж навіть у науці немає єдності думок з приводу її змісту. Тому якщо законодавець використав таке формулювання, то необхідно було б його розкрити у тексті закону. Стаття 18 цього Закону визначає порядок посилання на Конвенцію та практику Суду. При цьому варто зауважити, що йдеться саме про «практику Суду» у значенні, розкритому у статті 1 цього Закону, тобто практику ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини, а не лише про рішення щодо України. Важливо пам'ятати, що у Законі України No 3477-IV немає положень, які б забороняли застосовувати рішення чи ухвали ЄСПЛ, постановлені щодо інших країн [14,54].

Крім того, застосування практики ЄСПЛ в Україні ґрунтується на положеннях статей 8 і 9 Конституції України [56].

Окрім юридичного визнання практики Суду як джерела права Закон також запровадив механізм контролю за відповідністю вітчизняного законодавства практиці Суду. Орган представництва забезпечує періодичну перевірку чинних законів та підзаконних актів на відповідність Конвенції та практиці Суду. Таким чином, якщо орган представництва знаходить такі проблеми у законодавстві, то він має подати до Кабінету Міністрів України пропозиції щодо внесення змін до чинних законів та підзаконних актів з метою приведення їх у відповідність до вимог Конвенції та відповідної практики Суду.

Згідно із статтею 46 Конвенції держави-учасниці зобов'язані виконувати остаточні рішення Суду в будь – яких справах у яких вони є

сторонами. Тобто, здавалося б, що очевидним є той факт, що джерелом права в Україні є лише ті рішення Суду, які винесені за результатами розгляду справ, в яких стороною є Україна. Та насправді не все так просто й однозначно. Так, все частіше вказується на те, що держави-учасниці Конвенції повинні брати до уваги не лише «власні» постанови, але й рішення винесені по відношенню до третіх країн. «Держави, які не являлись сторонами в конкретній справі, повинні виносити більше уроків із таких постанов, так як вказані постанови можуть навчити їх, як уникнути подібних порушень в майбутньому і відповідним чином змінити власну правову систему і правозастосовну практику. Якби держави-учасниці добре знали стандарти, які, впливають із рішень Європейського суду по відношенню до інших країн і належним чином здійснювали би зміни у своїх правових системах чи правозастосовній практиці, це скорочувало б і кількість скарг, які подавалися б до Європейського суду» [56, с.38].

Конвенція не дає прямого пояснення того, яким повинно бути правове значення рішень, що винесені стосовно третіх держав, для тих держав, які не являлися учасниками в справі.

Де-юре обов'язковими для держав-учасниць Конвенції є лише ті рішення Європейського суду з прав людини, які винесені у справах, в яких така держава є стороною. Але де-факто держави, з метою усунення недоліків внутрішнього законодавства та вилікування своєї правової системи повинні вивчати, знати і застосовувати рішення у справах, в яких такі держави і не були сторонами. І тут виникає наступна проблема: враховуючи те, що Законом встановлено порядок доступу до Рішення (тобто стислий виклад Рішення, сповіщення про Рішення, переклад та оприлюднення Рішення), а не порядок доступу до практики Європейського суду з прав людини загалом, реальне застосування практики Суду при здійсненні судочинства судами України є дещо маловірогідним.

Сама по собі практика ЄСПЛ є прецедентною, і норми Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод не застосовуються судом

окремо від тих рішень, які були ним раніше прийняті при застосуванні конкретної статті Конвенції.

При цьому під прецедентами Суду розуміють не самі розглянуті справи, а ті основоположні принципи в тлумаченні і застосуванні норм Конвенції, які були покладені в основу судових рішень [80, с. 72].

Обґрунтовуючи рішення, судді ЄСПЛ застосовують норми законодавства, попередні прецеденти та мотивацію суддів при їх прийнятті, цитати з авторитетних доктринальних джерел, посилання на іноземні прецеденти та законодавство тощо.

Визнання практики Європейського суду з прав людини джерелом права є новим для нашої країни правовим явищем, оскільки судовий прецедент в Україні, як країні романо-германської правової сім'ї, традиційно не визнавався джерелом права.

У національному праві судовий прецедент лише останнім часом на науковому рівні став поступово визнаватися джерелом права, що вимагає істотних змін традицій правозастосування і правовому мисленні суддів, адвокатів, прокурорів, нотаріусів, слідчих тощо.

Про необхідність впровадження судового прецеденту для реформування правової системи України також висловлювалися і вітчизняні науковці: Д. Кирилюк, В.Котюк, Д. Кухнюк, Л. Луць, Б. Малишев, М.Мельник, В. Навроцький, В. Нор, С.Шевчук, Г. Шмельова [75, с.16-22].

Хоча законом було визначено статус рішень Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ) як джерела права, у науці досі існує дискусія щодо виправданості такого кроку, що спричинена відсутністю єдності думок з приводу правової природи цих рішень. Відповідно до ст. 32 Конвенції зі змінами, внесеними Протоколом № 11 до неї, питання її тлумачення і застосування віднесено до компетенції ЄСПЛ. Водночас місце практики Суду в національній системі права є дискусійним - як серед науковців так і серед практиків. Найпоширенішими позиціями щодо правової природи рішень Європейського Суду з прав людини є віднесення їх до:

- 1) інтерпретаційних актів;
- 2) судових прецедентів.

Застосування положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод при розгляді конкретної справи є обов'язком судді, однак науковцями висловлюються слушні думки, що при здійсненні правосуддя як Конвенція так і рішення ЄСПЛ мають застосовуватися лише за наявності певних умов, а саме: за наявності в національному законодавстві правових "прогалин" щодо прав людини та основних свобод, які водночас визначені в Конвенції та протоколах до неї; для кращого розуміння тих положень українського законодавства, до яких були внесені зміни або доповнення на підставі відповідних рішень ЄСПЛ; для реалізації на практиці таких основних принципів Конвенції, як "верховенство права", "справедливість", "справедливий баланс", "справедлива сатисфакція", оскільки в чинному вітчизняному законодавстві вони є новими категоріями та повністю не досліджені. Тоді як рішення Суду певним чином допомагають їх зрозуміти [75, с. 29].

Ю. Зайцев, Г. Куц, І. Ліщина, В. Павлюк, П. Рабінович, Н. Раданович, О. Толочко аналізують рішення Суду крізь призму доктринального погляду на судову практику, що історично склався в країнах континентальної Європи, і за яким судова практика не є джерелом права. Конвенція не передбачає юридичних підстав для надання цим рішенням статусу прецеденту в розумінні англійської доктрини. На думку інших українських учених, зокрема В. Паліюка, С. Шевчука та ін., рішення Європейського суду з прав людини по своїй суті є прецедентними. О. Климович вважає, що за своєю юридичною природою рішення Суду є офіційним тлумаченням стосовно конкретної справи. А саме тлумачення Конвенції, здійснене Судом у мотивувальній частині рішень щодо конкретних держав, стає «джерелом права Конвенції». О.І. Романюк не погоджується з такою позицією, оскільки наразі скоріш Конвенція є джерелом права, а рішення Суду можна назвати джерелом її тлумачення. Суд наділений Конвенцією можливістю не тільки

застосовувати відповідні міжнародні договори, а й тлумачити правові норми, що містяться в цих документах.

Доречно зауважити, що в Європі, більшість держав якої належить до романо- германської правової системи, питання застосування рішень Суду вирішено наступним чином: практика Європейського Суду з прав людини є своєрідним тлумаченням норм, виділенням суті положень Конвенції, що полегшує безпосереднє її застосування. Інакше кажучи, справи Суду офіційно не вважаються прецедентами, але є єдиним джерелом динамічного тлумачення Конвенції.

Неоднорідність поглядів на правову природу рішень Європейського Суду спричинила твердження, що так зване право Суду являє собою дещо середнє між прецедентним правом у його традиційному розумінні та стало сформованою на континенті традицією щодо судової практики як визначеної, однакової, послідовної, усталеної позиції судів з тих чи інших питань правозастосовчої діяльності.

Тобто рішення ЄСПЛ можна розглядати як нібито новий вид джерела права, який «випадає» зі стандартної класифікації джерел права, до якої впродовж століть звикли правники, - прецедент (англійський стандарт) і кодифікована норма.

Окремі науковці, посилаючись на тезу про обов'язкове визнання юрисдикції ЄСПЛ, вбачають у його рішеннях інноваційне джерело (форму) внутрішнього права. При цьому вони наполягають на відмові від негативного ставлення до судового прецеденту, зумовленого ідеологічною спадщиною. На їхню думку, сучасний правопорядок презюмує той факт, що міжнародна судова організація створює особливу сукупність правил, що йменуються «прецедентне право Ради Європи» або «прецедентне право ЄСПЛ».

Заслуговує на увагу і точка зору вітчизняних і зарубіжних вчених, що Європейський Суд з прав людини має «схильність» до розширеного тлумачення норм Конвенції в інтересах захисту прав людини. На думку Г.Куца, рішення Європейського Суду, на підставі якого застосовуються і

тлумачаться норми конвенції, є формою прецедентного права, що «розширює» нормативний обсяг Конвенції, вбачаючи нові загальнообов'язкові положення [80,с. 71].

Інші вчені дотримуються протилежної думки: навіть якщо припустити, що ЄСПЛ і створює прецедентне право, яке набуває потім виду національного джерела права, то не вбачається можливим визначити його юридичну природу, оскільки це не норми внутрішнього закону й не постулати міжнародного права, для легітимації яких вимагається згода держави як суб'єкта міжнародних відносин. Отже, не існує взагалі ніякого «прецедентного права Європейського суду», а в наявності – лише прецедент тлумачення або правова позиція Суду, тобто деякий інтерпретаційний результат, що виникає при досягненні смислу загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права [80, с. 73].

Незважаючи на те, що норми Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" діють вже понад 10 років, застосування національними судами положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини при розгляді справ та ухваленні рішень є скоріше виключенням з правила ніж правилом.

ЦПК України не містить положень про визнання практики Європейського суду з прав людини джерелом права, на відміну від КАС України, у ст. 8 якого передбачено, що адміністративні суди при вирішенні справ застосовують принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини.

Ще до набуття чинності Законом «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» українські суди посилалися на його практику як на джерело права при винесенні рішень. Так, судова колегія Миколаївського апеляційного суду вперше в Україні при розгляді касаційної скарги у цивільній справі керувалася положеннями ст. 10 Конвенції та рішенням Суду у справі Лінгенс проти Австрії.

Конституційний Суд України вперше посилається на рішення Європейського Суду з прав людини у справі про смертну кару. Конституційний суд уник прямого посилання на справу Сьорінга, що дає підстави вважати це за приховане застосування прецедентного права, оскільки без наявності синдрому камери смертників важко обґрунтувати порушення ст. 3 Конвенції та відповідно ст. 28 Конституції. Але у мотивувальній частині рішення про заощадження громадян від 10.10.200112 прецеденте право застосовується у традиційній формі - Конституційний Суд посилається на конкретне рішення Європейського суду - «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» від 21 лютого 1986 року. На думку С. Шевчука, з аналізу рішень Конституційного Суду України можна виявити наступні підходи до застосування ним практики Європейського суду для обґрунтування власних правових позицій:

1) «Відсильний» спосіб - КСУ лише побіжно згадує про наявність певних європейських стандартів з питання, що є предметом спору, не конкретизуючи його, тобто без посилання на конкретні статті Конвенції та рішення ЄСПЛ;

2) «Казуїстичний» спосіб - КСУ при обґрунтуванні своєї позиції наводить конкретні статті Конвенції та перелік відповідних рішень;

3) «Казуїстично-змістовний» спосіб - звернення не тільки до конкретної статті міжнародного договору чи конкретного судового рішення, а й до його істинного розгорнутого змісту [106].

Вплив рішень Європейського Суду з прав людини на правову систему України вбачається не лише на рівні захисту прав і свобод людини, а й на рівні інституційному, оскільки певні рішення викликають сумнів у відповідності положенням Конвенції системи судоустрою України і юрисдикції судів. Так, у рішенні Сокурєнко і Стригун проти України Суд висловив сумнів, заснований на суперечливості господарського процесуального законодавства, щодо статусу Верховного суду України та його спроможності розглядати справи господарської юрисдикції.

Правотворчий вплив Суду на українське право виявляється хоча б у принципі автономності термінів та концепцій, що їх використано у тексті Конвенції. Так, у рішенні Гурепка проти України від 6 вересня 2005 р. відсутність можливості оскарження рішення суду у справі про адміністративне правопорушення до вищого суду було визнано порушенням ст. 2 Протоколу № 7, яка гарантує право на оскарження у кримінальних справах. Це рішення було обгрунтоване тим, що певні категорії справ про адміністративні правопорушення Суд визнає кримінальними за низкою ознак, які він розробив у своїй практиці.

Окрім цього, певні рішення Європейського суду з прав людини стали керівними для захисту прав і свобод особи і викликали ряд однорідних заяв до Європейського суду. Мова йде про рішення у справі Полторацький проти України з приводу порушення ст. 3 Конвенції, яка встановлює свободу від катувань, «Українська Прес-Група група» проти України з приводу порушення ст. 10 Конвенції, яка закріплює право на свободу висловлювань та ін.

Таким чином, судова практика на прикладі рішень як Конституційного Суду, так і судів загальної юрисдикції свідчить: ще до набрання чинності Законом «Про виконання рішень і застосування практики Європейського Суду з прав людини» суди України враховували положення не лише вітчизняних законодавчих актів, але й Конвенцію і практику Європейського суду з прав людини.

У зв'язку із законодавчим визнанням практики Європейського Суду з прав людини джерелом права України постало питання про співвідношення її з іншими джерелами права, а отже і про порядок застосування. Слід погодитися з думкою С. Шевчука, що Конституція України практично продублювала майже всі права, закріплені в Конвенції, їх розуміння у національній практиці дуже часто помітно відрізняється від того, яке демонструє при її застосуванні Європейський суд з прав людини. Вплив рішень Європейського Суду на акти Конституційного Суду України

не обов'язковий, а переконливий, оскільки КСУ - єдиний орган конституційної юрисдикції. Для суддів загальної юрисдикції прецеденти Європейського Суду мають обов'язковий характер, але вітчизняний суд має право відмовитися від його застосування у випадку:

1) національне законодавство встановлює вищі стандарти прав і свобод людини, ніж відповідний прецедент Європейського Суду;

2) є потреба відокремитися від прецеденту Європейського Суду через розумну відмінність у фактах справи.

В. Паліюк вважає, що Конвенцію та рішення Суду необхідно застосовувати не у будь-якому випадку, а лише за наявності певних умов:

1) у разі невідповідності національного законодавства положенням Конвенції та протоколів до неї;

2) за наявності в національному законодавстві правових «прогалін» щодо прав людини та основних свобод, визначених у Конвенції та протоколах до неї;

3) для кращого розуміння тих положень національного законодавства, до яких було внесено зміни або доповнення на підставі рішень Суду;

4) для реалізації на практиці таких основних принципів Конвенції, як верховенство права, справедливість, справедливий баланс, справедлива сатисфакція, оскільки в законодавстві нашої країни це досить нові критерії.

Відтак постає запитання, на якій підставі суди мають право вирішувати такі питання, якщо згідно зі ст. 32 Конвенції тлумачення цього документа належить до компетенції Європейського Суду з прав людини, а згідно зі ст. 147 Конституції України питання тлумачення законів належить до виняткової компетенції Конституційного Суду України. На даний час у такому випадку має застосовуватися механізм звернення суду до Конституційного Суду України через Верховний Суд України у порядку передбаченому ст. 83 Закону України «Про Конституційний Суд України», обґрунтовуючи свою позицію положеннями Конвенції і практикою Суду. На думку С. Шевчука, обов'язковість європейського прецедентного права з

питань прав людини для України впливає з принципу «ієрархії юрисдикцій» - Європейського Суду з прав людини належить найвища юрисдикція у галузі суду вого захисту прав та свобод людини, що безпосередньо впливає з ч. 4 ст. 55 КУ, незважаючи на те, що діяльність Європейського Суду є додатковою, оскільки основний тягар цього захисту повинні взяти на себе національні юрисдикційні органи.

Як вважає В. Кононенко, Конституційний Суд чи законодавець має встановити співвідношення європейського прецедентного права з Конституцією України, як це зробив, наприклад, у одному зі своїх рішень Конституційний Суд ФРН, який вказав, що прецедентне право Суду служить допоміжним засобом при тлумаченні й визначенні змісту та обсягу основних прав людини та принципів Основного Закону.

Прецеденти Європейського Суду з прав людини мають похідний від Конвенції характер, хоча й істотно розширюють та доповнюють її зміст. Зважаючи на це, в системі джерел вітчизняного права ці акти за юридичною силою логічно розмістити одразу після міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Рішення ЄСПЛ розглядає в якості джерела права Верховний Суд України й вищі спеціалізовані суди. Так, у постанові Пленуму Верховного Суду України від 18 грудня 2009 р. за № 14 «Про судові рішення у цивільній справі» зазначається, що в мотивувальній частині кожного судового рішення в разі потреби мають міститися посилання на Конвенцію й рішення ЄСПЛ, які згідно із Законом України є джерелом права й підлягають застосуванню по даній справі.

Підсумовуючи вищенаведене, судову практику ЄСПЛ у вигляді його правових позицій можна визнати із певними зауваженнями особливим джерелом права, яке може застосовуватися судом як додаткове джерело права. За своєю юридичною силою та ступеню значущості при правозастосуванні правові позиції ЄСПЛ схожі із правовими позиціями

Конституційного суду України та Постановами Пленуму Верховного суду України [56].

Висновки до розділу 3

На початку нового тисячоліття в історії багатьох країн спостерігаються вагомі зміни в діяльності держав, що пояснюється як унікальністю, особливістю кожної держави, так і глобалізацією, яка дедалі підсилюється. Глобалізація веде до уніфікації суспільних відносин в багатьох країнах світу, до уніфікації економічних та політичних державних устроїв, зближення правових систем країн світу, створення економічно-правових і політично-правових об'єднань, конгломератів.

Проблема співвідношення і взаємодії міжнародного та національного (внутрішньодержавного) права представляє собою одну із найважливіших сучасних проблем юриспруденції, що має не лише теоретичне, а й практичне значення.

Імплементация норм міжнародного права у внутрішнє право України зумовлена об'єктивними потребами регулювання суспільних відносин і на міжнародному рівні, і всередині кожної держави. Процес забезпечення виконання положень міжнародного договору має назву «імплементация».

У сучасному світі проблема прав людини вийшла далеко за межі окремої держави, виникла необхідність у створенні універсальних міжнародно-правових стандартів, які також визнаються як основні права людини. Ці стандарти відображені у низці важливих міжнародно-правових актів, що встановили загальнолюдські стандарти прав та інтересів особи, визначивши ту межу, за яку держава не може виходити. Таким чином, права людини стали об'єктом регулювання не лише окремої держави, а й міжнародного співтовариства. Обсяг прав і свобод людини в сучасному суспільстві визначається не лише особливостями певного співтовариства людей, а й розвитком людської цивілізації в цілому, рівнем інтегрованості міжнародного співтовариства.

Ратифікація Україною 17 липня 1997 року Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод стала важливим етапом на шляху входження нашої держави у європейський політико-правовий простір.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) є міжнародним договором, на підставі якого більшість європейських держав зобов'язалися дотримуватися прав та основоположних свобод людини.

Відповідно до статті 9 Конституції України "чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України". Таким чином, Конвенція та протоколи до неї набули статусу частини національного законодавства.

Ратифікувавши Конвенцію Україна визнала обов'язковою юрисдикцію Європейського суду з прав людини. Європейський суд з прав людини (далі – Європейський суд) є міжнародним органом, який за умов, визначених Конвенцією, може розглядати заяви, подані особами, які скаржаться на порушення своїх прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Імплементация міжнародних стандартів визначається тим, що вони мають обов'язкову силу для держав, але залишають на їхній розсуд вирішення питання про застосування норм міжнародного права в рамках національних правових систем. Тому, в сучасній доктрині міжнародного права домінуючим стає підхід, згідно з яким немає необхідності визнавати примат міжнародного права по відношенню до національного законодавства. Держави повинні додержуватися норм міжнародного права, але тими шляхами, які самі оберуть. Взаємодія двох систем права – міжнародного і національного – повністю узгоджується з основними принципами міжнародного права та його загально визнаними нормами.

Попри доволі відчутний прогрес, і надалі залишається актуальною проблема належного юридичного забезпечення механізму реалізації норм міжнародного права. Потребує подальшого розроблення і конкретизації

нормативна база, яка регулює діяльність відповідних державних органів у цій сфері. Крім того, вимагає чіткого законодавчого вирішення питання місця та ієрархічного співвідношення з національними нормами звичаєвих міжнародно-правових норм і рішень міжнародних судів, які разом із нормами міжнародних договорів імплементуються в систему законодавства України. Існує необхідність і в проведенні на національному рівні чіткої систематизації приписів міжнародних актів. Усе це допоможе покращити ефективність механізму імплементації норм міжнародного права в українське, що створить необхідні умови для подальшого розвитку національного права і законодавства відповідно до кращих світових норм.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження можна зробити наступні висновки щодо місця міжнародних стандартів в правовій системі України.

Міжнародне і національне право не є ізольованими системами, а утворюють єдину універсальну систему, в межах якої відбувається їх взаємодія і взаємопроникнення.

Для розуміння місця міжнародно-правових стандартів у правовій системі України важливим є вивчення основ концепції взаємодії міжнародно-правової та внутрішньодержавної (національної) правової систем. Дуалізм і монізм в даний час продовжують залишатися основними теоріями співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права. Однак в чистому вигляді ні дуалістична, ні моністична теорія не діє ні в одній з держав.

Процес забезпечення реалізації міжнародно-правових стандартів у сфері внутрішньодержавних відносин за допомогою національного права носить об'єктивний і необхідний характер. Міжнародне і внутрішньодержавне право є самостійними системами права, тому для реалізації міжнародно-правових стандартів практично завжди потрібне сприяння з боку національного права на основі взаємодії міжнародно-правової та внутрішньодержавної (національної) правової систем.

Узгодження норм внутрішньодержавного права тієї чи іншої країни з міжнародно-правовими стандартами досягається, в кінцевому рахунку, узгодженням систем права в цілому, яке за своєю правовою природою виступає як впорядкування національних правових систем, виходячи із сутності права взагалі і загальновизнаних загальнолюдських цінностей. Звісно ж, що проблема узгодження внутрішньодержавного права з міжнародним правом повинна ґрунтуватися на принциповому затвердженні пріоритету міжнародного права.

У міжнародній практиці загальновизнаним є підхід, згідно з яким держава самостійно визначає механізми, за допомогою яких вона буде реалізувати у національній правовій системі свої міжнародні зобов'язання.

Вирішуючи питання про співвідношення національного права нашої держави та міжнародного права, то варто зазначити, що Декларація про державний суверенітет України 1990 р. встановила «пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права».

Приєднавшись до Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р., Україна взяла на себе Зобов'язання щодо імплементації цього документа в національне законодавство.

Згідно з ч. 1 ст. 9 Конституції України що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

У статті 18 Основного Закону йдеться про те, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародної спільноти за загальновизнаними принципами та нормами міжнародного права.

Українське законодавство не позбавлене суперечностей з Конвенцією про захист прав людини та основних свобод. Такі суперечності за їх походженням можна поділити на три групи.

Перша – це протиріччя, які виникли в наслідок слабкої експертизи або відсутності експертизи законодавства на відповідність нормам Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Враховуючи досвід інших європейських держав, протиріччя цієї групи можна було передбачити ще на етапі приєднання України до Конвенції. Таким чином, до першої групи ми відносимо суперечності Конвенції з Конституцією України та з окремими законами України.

Друга – це, так би мовити протиріччя “розвитку”. Існування цих суперечностей між міжнародними договорами про права людини і національним законодавством є природнім і пов’язане з тим, що міжнародні організаційно-правові контрольні органи з прав людини (перш за все міжнародні судові органи – Європейський суд з прав людини, Американський суд з прав людини), які наділені правом тлумачити відповідні міжнародні договори про права людини, постійно підвищують встановлений конвенційний стандарт з урахуванням принципу ефективності захисту прав людини.

Третя – це протиріччя, що можуть виникати з нормами Конвенції як наслідок національної правозастосовчої практики.

Суперечності Конвенції про захист прав людини та основних свобод з Конституцією України пов’язані з відсутністю у тексті Конституції положень, які закріплено у Конвенції. Тобто мова може йти про своєрідні “прогалини” у тексті українського Основного закону. Причому в одних випадках такі прогалини мають характер пропуску окремої норми з Конвенції. У інших випадках у Конституції України відсутні окремі положення з Конвенції, що може впливати на практику реалізації конституційних норм. В Конституції України також зустрічаються термінологічні розбіжності з текстом Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Розв’язання протиріч Конвенції та Конституції має відбуватися на підставі Конституції України.

Суперечності Конвенції про захист прав людини та основних свобод з законами України можуть виникати частіше, ніж з Конституцією України. Це пов’язане з існуванням у законотворчості більшої динаміки, ніж у конституційної нормотворчості.

Зростання значущості міжнародно-правових стандартів пояснюється, зокрема, тим, що вони є інструментом вирішення глобальних проблем, що стоять перед людством.

Міжнародно-правові стандарти, будучи формою вираження загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, займають особливе становище в нормативному компоненті правової системи України і є конституційно визнаною складовою частиною національної правової системи.

Узгодження норм внутрішньодержавного права тієї чи іншої країни з міжнародно-правовими стандартами досягається, в кінцевому рахунку, узгодженням систем права в цілому, яке за своєю правовою природою виступає як впорядкування національних правових систем, виходячи із сутності права взагалі і загальноновизнаних загальнолюдських цінностей. Звісно ж, що проблема узгодження внутрішньодержавного права з міжнародним правом повинна ґрунтуватися на принциповому затвердженні пріоритету міжнародного права.

Наукове дослідження питань взаємодії внутрішньодержавного і міжнародного права необхідне для вирішення складних проблем формування та вдосконалення внутрішньодержавного законодавства, його уніфікації відповідно до міжнародно-правових стандартів, а також все зростаючим значенням імплементації міжнародно-правових норм, що стали частиною нашої правової системи в результаті ратифікації або приєднання.

Аналіз практики узгодження міжнародно-правових стандартів, як складової частини української правової системи, і внутрішньодержавного права свідчить про необхідність вдосконалення цього питання, при чому і на правотворчій, і на правозастосовчій стадіях. Так, вирішенню поставленого завдання сприяло б закріплення у внутрішньодержавній сфері єдиного порядку подолання колізій міжнародно-правових стандартів з нормативними актами та іншими джерелами українського права в контексті взаємодії міжнародної правової та національної правових систем, виходячи з конституційно-правового визнання пріоритету міжнародно-правових стандартів Україною. На жаль, чинне українське законодавство не містить положень, які б регулювали питання співвідношення між українським правом та іншими джерелами міжнародного права, насамперед, міжнародним

звичаєм. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що українське законодавство, насамперед текст Конституції України, потребує подальшого вдосконалення, з метою забезпечення якомога повнішої відповідності національного законодавства міжнародно-правовим зобов'язанням України.

Практика міжнародних судових органів захисту прав людини доводить, що ці органи прикладають чимало зусиль задля ініціювання широкого застосування національними судами норм міжнародних конвенцій з прав людини. Зокрема, Європейський суд з прав людини неодноразово наполягав на застосуванні такого принципу: якщо Конвенція про захист прав людини та основних свобод є правовою основою, на яку може посилатися заявник, то він повинен це робити в національному суді, або навіть сам національний суд повинен звернутися до необхідної норми Конвенції. В Україні для цього немає юридичних перепон. У відповідності з Конституцією України (частина 1 статті 9) “чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною радою України, є частиною національного законодавства України”. Таким чином, проблема може виникати лише на рівні правозастосовчої практики і пов'язана з діяльністю судів. Тому, особливе значення в внутрішньодержавній імплементації належить приведенню судової практики у відповідність до міжнародно-правових зобов'язань держави.

Отже, проблема співвідношення норм внутрішньодержавного і міжнародного права, реалізація останніх на внутрішньому рівні ще недостатньо досліджена в загальній теорії держави і права. Досягнення вітчизняної доктрини поки що не в повній мірі відповідають сучасним реаліям. Слід підкреслити, що від ступеня досконалості внутрішнього законодавства, його повноти, ясності в чималому ступені залежить ефективність реалізації норм міжнародного права.

У свою чергу, практика реалізації міжнародних норм є важливим і постійним фактором розвитку внутрішньодержавного права, бо з його допомогою виявляються недоліки поточного законодавства, апробуються

прийняті рішення і на їх основі вносяться необхідні доповнення або зміни в систему російського законодавства. Тому розробка теоретичних основ механізму реалізації норм міжнародного права у сфері внутрішньодержавної юрисдикції в рамках загальної теорії держави і права має виключно важливе значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Нормативно-правові акти.

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws>
2. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_118
3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. № 55-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon2.rada.gov.ua>.
4. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН. Міжнародний документ від 24.10.1970 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_569
5. Загальна декларація прав людини. Міжнародний документ від 10.12.1948 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kr-admin.gov.ua/mol/molod/2.pdf>
6. Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі. Міжнародний документ від 01.08.1975 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_055
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року (Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97р., набрала чинності 11.09.1997 року) // *Офіційний вісник України*. – 2006. – № 32. – Ст.2371.
8. Кримінальний кодекс України // *Відомості Верховної Ради України*. – 2001. – № 25-26. – Ст.131.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України // *Відомості Верховної Ради України*. – 2013. – № 9-10, № 11-12, № 13. – Ст.88.

10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_043
11. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16.12.1966 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_042
12. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eurocourt.in.ua/GetArticlesByCategory.asp?CategoryId=2>
13. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. Закон України від 23.02.2006 року № 3477-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>
14. Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 31 травня 2006 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 року №784 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/784-2006-%D0%BF>
15. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 року № 13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14>
16. Про міжнародне приватне право. Закон України від 23 червня 2005 року №2709-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2709-15>
17. Про міжнародні договори України. Закон України від 29 червня 2004 року №1906-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

18. Статут Международного Суда. Міжнародний документ від 26.06.1945 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010/page3

19. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. Міжнародний документ від 14.06.1994 р. ратифікований Законом № 237/94-ВР (237/94-ВР) від 10.11.94 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_012

20. Цивільний кодекс України // *Відомості Верховної Ради України*. – 2003. – №№ 40 – 44. – Ст.356.

II. Монографії, наукові статті

20. Абдулаев М. И. Примат международного права над внутригосударственным правом: история проблемы и современность (проблемы теории) . *Правоведение*. 1992. № 4. С. 45 – 50.

21. Алиев Субхан Фармаил Понятие и содержание реализации международно-правовых норм в области прав человека. *Право і суспільство*. 2015. № 3. С. 3 – 12.

22. Антонович М.М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини. Київ, КМ Academia, 2000. 262 с.

23. Байготанова А.М., Ержанова Ф.А. Реализация норм международных договоров в национальном и международном праве / [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.rusnauka.com/1_NIO_2014/Pravo/13_155503.doc.htm

24. Баймуратов М. О. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу: політико-правовий аналіз. *Право України*. 2001. № 10. С. 101 – 104.

25. Бачило И. Л. Проблемы гармонизации в законодательстве. *Журнал российского права*. 2000. № 8. С. 90 – 95.

26. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / пер. с франц. Г.В. Чуршукова ; под общ. ред. В. Даниленко. – Москва. Nota bene, 2000. 575 с.

27. Верланов С.О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України

- (загальнотеоретичне дослідження) / Редкол.: М.П.Рабінович та ін. Львів, 2009. 316 с.
28. Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / за ред. В.Н.Денисова. – Київ. Юстініан, 2006. 627 с.
29. Волохов О.С. Особливості реалізації положень міжнародних правових актів у національному трудовому законодавстві. *Держава і право*. 2012. Випуск 57. С. 363 – 369.
30. Волошин Ю.О. Парадигма взаємодії міжнародного та національного права в умовах міждержавної інтеграції: нові підходи та виклики. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. С. 51 – 60. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://apdp.in.ua/v61/07.pdf>
31. Волошин Ю.О. Особливості формування моністичних концепцій співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права та їх роль у розвитку міждержавної інтеграції. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 303 – 307.
32. Гайворонський В.М. Джерела права / В.М.Гайворонський. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 3 (26). С. 56 – 65.
33. Гарсія Гарридо М.Х. Римское частное право: Казусы, иски, институты / Мануэль Хесус Гарсия Гарридо [Перевод с испанского] ; Отв. ред. Л.Л. Кофанов. – Москва. Статут, 2005. 812 с.
34. Гараджаев Дж.Я. Механизм действия международно-правовых стандартов прав и свобод человека и гражданина в государственном (конституционном) праве (на материалах Украины и России). *Круглый стол журнала «Государство и право»: Российская правовая система и международное право: современные проблемы взаимодействия. Государство и право*. 2006. №2. С.11 – 16.
35. Гончаренко О. Міжнародні нормативно-правові гарантії економічних прав людини і громадянина в Україні. *Право України*. 2006. №3. С. 17 – 22.

36. Гришук О. Принципи співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права щодо прав людини. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2006. Випуск 42. С. 3 – 9.
37. Гураленко Н.А. Система джерел права: аналіз структурних елементів. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Випуск 538. С. 11-16.
38. Давидова А. А. Деякі питання співвідношення міжнародного та національного прав. URL: legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=346%3A091012-19&catid=48%3A2-1012&Itemid=60&lang=ru
39. Денисов В. Н. Коллизионные вопросы применения международного права во внутреннем праве. *Колізії у законодавстві України: проблеми теорії і практики* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 23-24 жовтня 1996 р. С. 95 – 97.
40. Денисов В. Н. Про особливості імплементації соціально-економічних та культурних прав у системі міжнародного права прав людини. *Правова держава: зб. наук. праць*. Київ. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. № 12. С.504 – 515.
41. Денисов В. Н. Развитие теории и практики взаимодействия международного права и внутреннего права. Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве. – Київ. Наукова думка, 1992. С. 7 – 24.
42. Денисов В. Н. Розвиток правових засад та механізмів верховенства міжнародного права у внутрішньому праві України. *Взаємодія міжнародного з внутрішнім правом України*. Київ. Юстініан, 2006. 672 с.
43. Денисов В.Н. Статус міжнародних договорів в Конституції України. *Вісник Академії правових наук України*. 1997. № 1. С. 29 – 34.
44. Дрішлюк А.І. Поняття джерела права та його форми. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 1. С. 15 – 19.
45. Дробышевский С.А. Формальные источники права: монография. Москва. Норма: ИНФРА. 2011. 160 с.

46. Зелинская Н.А. Международно-правовые стандарты прав человека в сфере уголовной юстиции: понятие и виды. URL: <http://inter.criminology.onua.edu.ua/?p=1673>
47. Євінтов В. Пряме застосування міжнародних стандартів прав людини (коментар до статті 9 Конституції України). *Українське право*. 1998. № 1. С. 19 – 24.
48. Європейський суд з прав людини. Судова практика [Текст] / за заг. ред. В. Г. Буткевича. – Київ. «Право України», 2011. Додаток до журналу «Право України». Вип. 1, ч. 1 – 2 : Стаття 3 ЄКПЛ. Заборона катувань : у 3 ч. 2011. 936 с.
49. Іванець І. Проблемні аспекти застосування практики Європейського Суду з прав людини в Україні. *Юридичний журнал*. 2010. № 7. URL : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3568>
50. Іванченко О. Способи узгодження норм національного права з нормами міжнародного права. *Юридичний вісник*. 2013. № 2. С.179 – 182.
51. Ісмайлов К.Ю. Вплив рішень Європейського Суду з прав людини на систему джерел права України. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. 2011. Випуск 51. С. 75 – 80.
52. Імплементация норм міжнародного права у вітчизняному законодавстві – важливий аспект правової реформи / Підготував А.Полешко за результатами міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом» .29 – 30 жовтня 1998 р., Київ. *Право України*. 1998. № 12. С. 24 – 28.
53. Козюбра М. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1 – 2. С. 30 – 63.
54. Козюбра М. І. Тенденції розвитку джерел права України в контексті європейських правоінтеграційних процесів. Наукові записки. Юридичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2004. Т. 26. URL: http://aleph.ukma.kiev.ua/lib/NZ/NZV26_2004_law/01_kozyubra_mi.pdf

55. Конституції країн світу. URL :<http://nbuviap.gov.ua/asambleya/constitutions.php>
56. Константи́й О. В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело судового правозастосування Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. № 1 (137). 2012. С. 33–36.
57. Кубко Е. Б. Совершенствование законодательства Украины и проблемы его гармонизации с законодательством зарубежных стран. Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / Под общ. ред. Е. Б. Кубко, В. В. Цветкова. Київ. Юринком Интер, 2003. С. 61 – 78.
58. Кравчук О.В. Правові позиції Конституційного Суду України як джерело права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 4. С. 117–121.
59. Кутейников А. Правовые нормы международного регулирования: «Волны унификации». *Международные процессы. Журнал теории международных отношений и мировой политики*. URL: <http://www.intertrends.ru/one/002.htm>
60. Куц М. О. Про особливості тлумачення терміна «імплементация». *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 133 – 137.
61. Лехняк І.Г. Імплементация як засіб узгодження норм міжнародного та внутрішньодержавного права України. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/220/Lekhnyak_implementation.pdf;jsessionid=9A8260234DB1048046A0BBA78FAD39DE?sequence=1
62. Лисенкова О.С. До питання про співвідношення міжнародного права і національного законодавства України. *Законодавство України та міжнародне право (проблеми гармонізації)*. Збірник наукових праць. 1998. Випуск 4. С. 260 – 269.
63. Луць Л.А. Система джерел права: проблеми і тенденції розвитку. *Національна держава і право в умовах глобалізації* : зб. наук. статей. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2007. С. 45–52.
64. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти):

- монографія. Київ. Ін-т держави і права ім. В.Корецького НАН України, 2003. 304 с.
65. Марченко М. Н. Источники права : учебное пособие. Москва. ТК Велби. Изд-во «Проспект», 2005. 760 с.
66. Мальцев Г.В. Понимание права. Подходы и проблемы. Москва. Прометей, 1999. 419 с.
67. Медведєв Ю. Імплементация норм міжнародного права у право України: зміст і способи реалізації. *Публічне право*. 2014. № 1 (13). С.129 – 135.
68. Мережко О. Поняття та сутність міжнародного права. *Юридичний журнал*. 2008. № 7. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2992>.
69. Методика гармонизации (сближения, унификации) законодательств государств – членов Евразийского экономического сообщества. Бюро Межпарламентской Ассамблеи Евразийского экономического сообщества. URL: www.ipaeurasec.org/docsdown/metod-garmoniz.pdf
70. Морозов А. Н. Реализация международных договоров в Российской Федерации: правовые основания . *Журнал российского права*. 2009. № 2. С. 100 – 110.
71. Онопенко В. Механізм захисту прав людини в Україні потребує істотного вдосконалення (виступ на Міжнародній конференції). *Право України*. 2011. № 7. С. 64 – 68.
72. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ. Юридична думка, 2008. 336 с.
73. Пархоменко Н.М. Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види / Н.М.Пархоменко. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 338 – 342.
74. Пархоменко Н.М. Стан та перспективи розвитку системи джерел права України. *Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*. – Київ. Видавничий дім “Юридична книга”. 2000. Вип. 11. С. 76 – 89.

75. Паліюк В. П. Особливості застосування судами України Конвенції про захист прав та основних свобод: навчально-практичний посібник. Миколаїв, «Атол», 2003. С. 29.
76. Покрещук О. Питання імплементації міжнародно-правових норм у законодавство України про виконавче провадження. *Право України*. 2000. № 3. С. 84 – 87.
77. Полешко А. Імплементація норм міжнародного права у вітчизняному законодавстві – важливий аспект правової реформи. *Право України*. 1998. № 12. С. 24 – 28.
78. Посельський В. М. Європейський Союз після ратифікації Лісабонського договору: до стабілізації європейського будівництва. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/esp/2010_1/10pvmseb.pdf.
79. Потапенко В.П., Пушкар П.В. Запровадження й застосування в Україні Конвенції про захист прав людини та основних свобод. *Вісник Верховного Суду України*. 2002. № 2. С. 60 – 64.
80. Пошва Б.М. Судовий прецедент: проблеми запровадження в Україні. *Вісник Верховного Суду України*. 2008. №9(97).
81. Пронюк Н. В. Проблеми впровадження європейських стандартів у законодавство України шляхом демократичних реформ. *Український часопис міжнародного права*. 2002. № 4. С. 26 – 32.
82. Раданович Н. Європейські стандарти прав людини: поняття, структура, джерела формування. *Проблеми державотворення та захисту прав людини в Україні*. Львів, 2007. С. 69.
83. Ратушний С.М. Деякі теоретичні питання гармонізації національного законодавства з міжнародно-правовими нормами. URL: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pre/2008/Ratushnyi.pdf
84. Руднева О. Міжнародні стандарти економічних та соціальних прав людини. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 26 – 33.

85. Руднева О. Міжнародні стандарти прав людини та принцип верховенства права: до проблеми співвідношення правових явищ. *Юридична Україна*. 2012. № 4 (112). С. 15 – 19.
86. Родионова, О. М. Развитие научных представлений об источниках права: На примере источников гражданского права. *Правоведение*. 2005. № 3. С. 130–143.
87. Савиньи Ф.К. фон. Система современного римского права: В 8 т. Т. I / [Пер. с нем. Г. Жигулина] ; Под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. – Москва. Статут, 2011. 510 с.
88. Сергієнко Н. Контроль відповідності національних законів положенням Європейської конвенції про захист прав та основних свобод людини 1950 р. – нова функція конституційної юрисдикції європейських держав. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 92 –110.
89. Скомороха В. Окремі питання імплементації норм міжнародного права і конституційна юрисдикція України. *Український часопис міжнародного права*. 2002. № 1. С. 6 – 11.
90. Тихомиров Ю. А. Сравнительное правоведение: развитие концепций и общественной практики . *Журнал российского права*. – 2006. № 6. С. 3 –15.
91. Тихомиров Ю.А. Глобализация: взаимовлияние внутреннего и международного права. *Журнал российского права*. – 2002. № 11. С. 3 – 12.
92. Шевчук С.В. Рішення Верховного Суду України як джерело права (деякі аспекти дії прецедентного права в Україні). *Вісник Центру суддівських студій*. 2006. № 6. С. 16 – 19.
93. Шемшученко Ю. С. Теоретичні проблеми гармонізації законодавства України з європейським правом. *Правова інформатика*. 2007. № 3 (15). С. 2 – 5.
94. Шиб Т. Співвідношення міжнародного та національного права України. *Віче*. 2011. № 4.
95. Шпакович О. Особливості способів імплементації міжнародно-правових норм. *Віче*. 2010. № 17. С. 23–25.

III. Навчальні посібники

96. Буроменський М.В. Міжнародне публічне право. URL: <http://readbookz.com/pbooks/book-34/ua/chapter-1728/>
97. Бобровник С. В. Держава і особа // Теорія держави і права. Академічний курс : підручник/ за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-ге вид., переробл. і допов. Київ, 2008. С. 105.
98. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник, вид. 5-те, зі змінами. – Київ. Аттіка, 2001. 268 с.
99. Конституции зарубежных государств: учеб. пособие, сост. В.М.Маклаков – 4-е изд., перераб. и доп.. Москва. Волтерс и Клувер, 2003. 624 с.
100. Луць Л.А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посібник (за кредитно-модульною системою). Київ. Атака, 2008. 412 с.
101. Международное право: ученик; отв. ред. Ю. М. Колосов, Э.С.Кривчикова. – Москва. Междунар. отношения. 2003. 720 с.
102. Право Європейського Союзу. Особлива частина: навч. посібник /за ред. М.А. Аракеяна, О. К. Вишнякова. Київ. Істина. 2010. 528 с.
103. Право Європейського Союзу : підручник ; за ред. В. І. Муравйова. – Київ. Юрінком Інтер. 2011. 704 с.
104. Пронюк Н. В. Сучасне міжнародне право: навч. посібник . Київ, КНТ. 2010. – 280 с.
105. Саидов А.Х. Международное право прав человека. – Москва. Академический правовой университет. 2002. – 198 с.
106. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів, 2-ге вид. випр., допов. – Київ, 2015. – 208 с.

IV. Автореферати дисертацій

107. Акчурин Т. Ф. Соотношение международного и внутригосударственного права: вопросы общей теории: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; История правовых учений». Казань, 2001. 27 с.

108. Афоничкина Н. В. Теоретические аспекты реализации права в свете взаимодействия международного и внутригосударственного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве». Казань, 2008. 23 с.
109. Буткевич В. Г. Теоретические основы взаимодействия международного и внутригосударственного права : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.10 «Международное право». – К., 1980. – 42 с.
110. Дарда А.В. Проблемы толкования национальными судами общепризнанных принципов международного права: автореф. дис. ... на канд. юрид. наук. Казань, 2003. 20 с.
111. Лаба О. В. Право Європейського Союзу та право України: теоретико-правові проблеми співвідношення та гармонізації (1991–2004 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. К., 2005. 18 с.
112. Тихомирова Г.Є. Взаємодія міжнародного і внутрішнього права в теорії та практиці Республіки Греція: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11; Інститут держави і права ім. В.Корецького. Київ. 2013. 20 с.
113. Тополевський Р.Б. Системні зв'язки юридичних джерел права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Харків, Національний ун-т внутрішніх справ, 2004. 29 с.
114. Толстик В.А. Иерархия источников российского права : автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук. : спец. 12.00.01. / Теория и история права и государства; история правовых учений. Новгород, 2002. 54 с.

V. Довідкова література

115. Великий тлумачний словник сучасної української мови / кер. вид. проекту П.М. Мовчан, В.В. Німчук, В.Й. Клічан. Київ. Видавництво «Дніпро», 2009. 1332 с.
116. Законотворчість. Словник термінів і понять з міжнародного та європейського права. Київ. 2005. С. 123.

117. Юридическая энциклопедия: в 6 т. / редкол.: Ю.С.Шемшученко (отв. ред.) и др. – Москва. Украинская энциклопедия им. М.П.Бажана, 1998 . Т.6.: Д – И. 1999. 744 с.
118. Ющик О.І. Уніфікація в праві. Юридична енциклопедія: В 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 6: Т-Я. – К.: Укр. енцикл., 2004.